

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

На правах рукопису

БЕСАРАБЧУК НАТАЛІЯ СЕРГІЇВНА

**ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У
ДІТЕЙ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ**

Спеціальність 016 «Спеціальна освіта»
Освітньо-професійна програма
«Корекційна психопедагогіка (олігофренопедагогіка)»

Робота на здобування освітнього ступеня «Магістра»

Науковий керівник:
КУЗАВА Ірина Борисівна,
доктор педагогічних наук,
професор

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____

Засідання кафедри спеціальної та інклюзивної освіти від _____
2024р.

Завідувач кафедри

проф. Кузава І. Б. _____

Луцьк 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ДІТЕЙ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ	9
1.1. Роль морального виховання у становленні особистості з мовленнєвими порушеннями	9
1.2. Особливості моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями	17
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ДІТЕЙ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ	28
2.1. Експериментальне дослідження особливості моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями	28
2.2. Апробація результатів дослідно-експериментальної роботи щодо впровадження у практику закладів спеціальної та інклюзивної освіти методики формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями	40
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	63
ДОДАТКИ	69

АНОТАЦІЯ

Бесарабчук Н. С. Формування навичок моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями.

Робота на здобування освітнього ступеня «магістр». Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2024.

Дослідження присвячене проблемі формування навичок моральної свідомості у дітей старшого дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями. У магістерській (кваліфікаційній) роботі проаналізовано теоретичні засади морального виховання дітей та особливості формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями.

Доведено, що на формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями впливає недостатній запас моральних уявлень і понять, труднощі в аналізі норм і правил поведінки, складність порівняння власної поведінки з поведінкою оточуючих, неспроможність чітко усвідомлювати наслідки вчинків та давати правильну оцінку моральним спонуканням.

Розроблено та експериментально перевірено методика формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. Вона включає використання різноманітних методів, засобів та прийомів (бесіди, розповіді, обговорення проблемних ситуацій, ігри, групову роботу, інтерактивні та інформаційно-комунікаційні технології). Визначено ефективність запропонованої методики шляхом статистичного аналізу результатів експериментального дослідження.

Ключові слова: моральна свідомість, моральне виховання, діти з мовленнєвими порушеннями, моральні норми, методика формування.

ABSTRACT

Besarabchuk N. S. Formation of moral consciousness skills in children with speech disorders.

Thesis for the degree of "Master". Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk, 2024.

The research is devoted to the problem of forming moral consciousness skills in senior preschool children with speech disorders. The master's (qualification) work analyzes the theoretical foundations of moral education of children and the peculiarities of moral consciousness formation in children with speech disorders.

It has been proven that the formation of moral consciousness in children with speech disorders is influenced by an insufficient stock of moral ideas and concepts, difficulties in analyzing norms and rules of behavior, difficulty in comparing their own behavior with that of others, and an inability to clearly comprehend the consequences of their actions and give a correct assessment of moral motives.

A methodology for the formation of moral consciousness in children with speech disorders has been developed and experimentally tested. This methodology includes the use of various methods, tools and techniques (conversations, storytelling, discussion of problem situations, games, group activities, and the use of interactive and ICT tools). The effectiveness of the proposed methodology was determined through statistical analysis of the results of the experimental study.

Keywords: moral consciousness, moral education, children with speech disorders, moral norms, formation methodology.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема морального виховання і широкого використання його засобів була й залишається актуальною в усі періоди розвитку суспільства. Важливість морального аспекту міжособистісних стосунків та морального виховання дітей визначають виклики та ризики сучасного суспільства, глобалізаційні процеси у світовому суспільно-політичному та культурному просторі, інформатизація, переважання матеріального над духовним, втрата людиною істинних життєвих орієнтирів.

Важливе місце у процесі морального виховання відведено дітям з мовленнєвими порушеннями, адже з кожним роком значно зростає їх кількість. Недостатня здатність дітей з мовленнєвими порушеннями виражати свої думки та почуття може ускладнити процес усвідомлення моральних норм і цінностей, що є необхідним елементом гармонійного розвитку особистості. Сформованість моральної свідомості сприятиме соціальній адаптації дітей з мовленнєвими порушеннями, усвідомленню значення поваги, довіри та співчуття у взаємодії з іншими, прийняттю соціокультурних та моральних норм свого оточення.

Актуальність проблеми виховання у дітей моральної свідомості підтверджуються державними документами про освіту (Закон України «Про освіту», Національна доктрина розвитку освіти, Закон України про загальну середню освіту, Концепція Нової української школи, Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді). Ці документи орієнтують освітній процес на здійснення підготовки дитини до життя в суспільстві на засадах гуманізму й толерантності, а також підтверджують важливе значення всебічного розвитку особистості як найвищої цінності суспільства.

Проблема морального виховання дітей здавна цікавила та досліджувалась в загальній педагогіці такими дослідниками-педагогами, як

Я. Коменський, А. Макаренко, О. Сухомлинський, К. Ушинський, які визначали його сутність, особливості реалізації у процесі виховання дітей. Різні підходи до морального виховання дітей описано у дослідженнях А. Богуш, А. Бойко, О. Кононко, В. Кузя, О. Савченко, Т. Поніманської та ін. Особливості виховання моральної поведінки на різних етапах онтогенетичного розвитку аналізували Ф. Алімов, Л. Артемова, В. Білоусова, О. Богданова, В. Горєва, С. Петеріна, З. Шевців та інші. В корекційній педагогіці питання морального виховання дітей підіймали Л. Виготський, М. Матвєєва, С. Миронова, М. Мотрессорі, В. Синьов.

Аналіз літератури показав, що проблема мовленнєвих порушень розглядається в працях цілої низки науковців: Л. Журавльової, К. Беккера, Т. Візель, Т. Калашникової, О. Корнєва, Ю. Рібцун, Є. Соботович, О. Феденка та інших, які вивчали різновиди мовленнєвих порушень, їх вплив на становлення особистості.

Незважаючи на те, що проблема морального виховання досліджується науковцями протягом багатьох десятиліть, вона і сьогодні є однією з актуальних і складних психолого-педагогічних проблем, адже не в повній мірі розкрито особливості формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями.

Актуальність та недостатня розробленість обраної проблеми, її теоретична і практична значущість зумовили вибір теми дослідження: **«Формування навичок моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями»**.

Мета дослідження – вивчити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити особливості формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. З'ясувати стан досліджуваної проблеми у сучасній науці та практиці закладів інклюзивної освіти.

2. Визначити та обґрунтувати особливості формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями.

3. Розробити та експериментально перевірити методику формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями.

Об'єкт дослідження – процес морального виховання дітей з особливими потребами.

Предмет дослідження – особливості моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями.

Для реалізації мети й розв'язання поставлених завдань використано комплекс **методів наукового дослідження:**

– *теоретичні* – аналіз психолого-педагогічної літератури для визначення теоретичних засад наукового пошуку і стану дослідженості проблеми; метод дидактичного моделювання під час визначення особливостей формування моральної свідомості дітей з порушеннями мовлення; класифікації та узагальнення;

– *емпіричні* – інтерв'ю, спостереження, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний);

– *статистичні*: обробка емпіричних даних, що застосовані для доведення достовірності й ефективності результатів педагогічного експерименту.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота на констатувальному, формувальному та контрольному етапах дослідження виконувалася на базі Комунального закладу "Луцький заклад дошкільної освіти (ясла-садок) №38 комбінованого типу Луцької міської ради". Вибірку склали 14 вихованців старшої групи із мовленнєвими порушеннями та 20 вихованців старшої групи з нормотиповим розвитком.

Практична значущість одержаних результатів полягає в тому, що апробована на практиці методика формування моральної свідомості у дітей із мовленнєвими порушеннями може застосовуватись як складова спеціальних методик виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Апробація результатів дослідження відбувалась шляхом їхнього опрелюднення на засіданні кафедри спеціальної та інклюзивної освіти, а також на науково-методичному семінарі «Психолого-педагогічний супровід осіб із особливими потребами у закладах спеціальної та інклюзивної освіти» (травень 2024р) за результатами опубліковані тези доповіді «Формування навичок моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями» у збірнику «Сучасні теоретичні й прикладні контексти спеціальної та інклюзивної освіти» [46; с.136].

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, 6 додатків (12 сторінок), списку використаних джерел (53 найменування). Повний обсяг роботи становить 80 сторінок, основного тексту – 58 сторінка. Робота містить 8 таблиць і 5 рисунків.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ДІТЕЙ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ

1.1. Роль морального виховання у становленні особистості з мовленнєвими порушеннями

Моральне виховання відіграє важливу роль у становленні особистості кожної людини, і це особливо актуально для дітей з мовленнєвими порушеннями. Вони стикаються з додатковими труднощами у спілкуванні та соціальній взаємодії, що негативно впливає на їхню самооцінку та впевненість у собі. Моральне виховання може допомогти дітям з мовленнєвими порушеннями розвинути позитивні якості особистості, такі як доброта, чесність, співчуття та відповідальність, які допоможуть їм краще адаптуватися до життя в суспільстві.

Розглядаючи роль морального виховання у становленні особистості з мовленнєвими порушеннями варто розтлумачити поняття «моральне виховання» та «особистість з мовленнєвими порушеннями».

У тлумачному словнику української мови моральне виховання визначено як «цілеспрямована взаємодія дорослого і дитини з метою формування моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки» [7, с. 26].

У педагогічному словнику С. Гончаренка моральне виховання визначено як «цілеспрямований процес організації та стимулювання їх різнобічної діяльності, спілкування, спрямований на оволодіння моральною культурою поведінки, ставленням до навколишнього світу» [15, с. 124].

Моральне виховання в освітньому процесі трактується як спеціально організована міжособистісна взаємодія педагога з дітьми на основі норм і

принципів гуманізму, що має на меті формування моральної вихованості, яка передбачає систему моральних знань, умінь, навичок, переконань, поглядів, норм та цінностей.

Тобто, сутність морального виховання полягає у формуванні в дитини системи цінностей, етичних норм і моральних принципів, які визначають її поведінку та взаємодію зі світом навколо. Цей процес спрямований на розвиток моральних якостей дітей. Моральними якостями, які покликані підвищити рівень моральної вихованості дітей, є емпатія, відповідальність, справедливість, толерантність, чесність, доброта, добросовісність, взаєморозуміння, повага до інших, вірність, врівноваженість, щирість, милосердя.

Завданням морального виховання є формування в особистості дитини системи цінностей, етичних норм і моральних принципів, сприяючи розвитку її емоційної інтелігентності, соціальної компетентності та здатності до саморегуляції, що допомагає їй стати морально свідомою, відповідальною та толерантною особистістю, здатною приймати морально обґрунтовані рішення і вести себе відповідно до загальноприйнятих моральних норм у суспільстві. Метою морального виховання є виробити в дитини внутрішню готовність до вибору морально правильних дій у будь-яких ситуаціях, незалежно від зовнішніх обставин [14, с. 28].

Для осіб з мовленнєвими порушеннями моральне виховання може мати особливу важливість, оскільки воно сприяє формуванню позитивного самовідчуття та віри у власні можливості, допомагаючи їм інтегруватися в суспільство та досягати успіху у взаємодії з іншими людьми.

Моральне виховання допомагає дітям з мовленнєвими порушеннями розуміти та приймати моральні принципи, а також відчувати свою важливість і відповідальність у суспільстві. Цей процес сприяє їхньому соціальному включенню, розвитку емпатії та взаєморозуміння з оточуючими, формує в них навички міжособистісного спілкування та допомагає зберегти їхню гідність та самоповагу. Моральне виховання забезпечує дітям з мовленнєвими порушеннями можливість розвивати свою особистість на

основі цінностей справедливості, толерантності та доброти, що сприяє їхньому повноцінному інтегруванню в суспільство та досягненню успіху у взаємодії з навколишнім світом.

Своєрідність морального виховання в спеціальному закладі визначається особливостями аномального розвитку (за визначенням

Вержиховської О. М.) дитини з мовленнєвими порушеннями, а саме:

- особливостями пізнавальної діяльності;
- особливостями емоційно-вольової сфери;
- особливостями формування характеру [8, с. 37].

Якщо трактувати поняття «особистість з мовленнєвими порушеннями», то це термін, який вказує на особу, яка стикається з різного роду мовленнєвими проблемами. Під порушенням мовлення у дітей з нормальним слухом і збереженим інтелектом розуміють таку форму мовленнєвого порушення, при якому порушено формування всіх компонентів мовленнєвої системи, які відносяться як до звукової, так і до смислової сторони мовлення. При цьому найсуттєвіші недоліки виявляються під час засвоєння і використання дітьми цієї категорії лексики та граматики рідної мови. Тобто, порушення мовленнєвого розвитку мають широкий діапазон проявів від порушень вимови звуків до неможливості розуміти або використовувати мовлення як засобу комунікації.

Про важливість морального виховання у процесі становлення особистості дитини, зокрема і з порушеннями мовлення наголошували науковці минулого та сучасності.

Зокрема український просвітитель Г. Сковорода вважав, що виховання дітей повинне бути спорідненим, тобто таким, що відповідає можливостям та віковим особливостям дитини. Одним із головних завдань морального виховання дитини, Г. Сковорода вбачав у формуванні шляхетності та вдячності підростаючого покоління. У його поглядах визначалися основні напрями прогресивної педагогіки: демократизм, гуманізм, висока

моральність, любов до рідного краю, Батьківщини та народу. На його думку, саме все це і створює особистість [9, с. 52].

В. Сухомлинський зробив вагомий внесок у розвиток морального виховання. Можна виділити два основних напрями, в яких він вбачав основу моральної поведінки дітей і на формування яких спрямовував свої виховні зусилля: потреба у визнанні, повазі і самоповазі (почуття власної гідності, бажання «бути хорошим») та емпатія, співпереживання оточуючим людям [36, с. 24]. Ці ідеї проходять крізь всі його твори, в яких він торкається проблем морального виховання. Він вважав, що виховання моральності є найважливішим завданням освіти, яке сприяє розвитку повноцінної особистості.

Окремі аспекти морального виховання висвітлюються у працях С. Заболоцької. Вчена справедливо вважає, що без пробудження совісті, обов'язку, відповідальності, доброти та людяності, без поваги до людської гідності, без оздоровлення морально-психологічного клімату в суспільстві, освітніх закладах не можна розраховувати на докорінні зміни в різних сферах нашого життя [23, с. 24]. Саме тому, на її думку, робота з морального виховання дітей з мовленнєвими порушеннями має бути систематичною. Важливо, щоб діти, систематично отримуючи моральні знання і уявлення, опинялися в життєвих ситуаціях, які б сприяли емоційному переживанню отриманих знань, їх усвідомлення і закріплення тощо.

За визначенням Л. Романюк «Мораль, як і право, політика, традиції, на всіх етапах розвитку суспільства є важливим регулятором людської поведінки і людських відносин. З позиції гуманістичної свідомості основою особистості є її моральний розвиток який виявляється у сповідуванні нею системи поглядів, уявлень, норм оцінок, що регулюють її поведінку» [43, с. 138].

«Сутність морального виховання, – на думку Т. Фасолько, – полягає в тому, що дитина утверджує в собі свою природну схильність до добра та готовність відстоювати його в собі та житті. Це виховання зорієнтоване на

засвоєння дитиною абсолютних вічних норм співжиття, які несуть універсальний, вселюдський характер і являють собою необхідний елемент людяності та життя» [50, с. 115].

Сучасний науковець І. Єгорова, у своїх працях наголошує, що моральне виховання має значний вплив на становлення особистості дитини з мовленнєвими порушеннями, оскільки воно формує основи її цінностей, переконань і поведінки [21, с. 78]. Моральне виховання надає дитині рамки для формування власних цінностей і переконань, вона вчиться розуміти, що є важливим і цінним у світі і які принципи керують її власною поведінкою. На її думку, моральне виховання допомагає дитині розуміти соціальні норми та правила спілкування, вона вчиться взаємодіяти з іншими людьми на основі поваги, терпимості та емпатії [21, с. 79].

Л. Дубровська стверджує, що моральне виховання грає ключову роль у становленні особистості дитини з мовленнєвими порушеннями. Вона вважає, що моральне виховання надає дитині моральні орієнтири, які впливають на її поведінку і вибори. Завдяки моральному вихованню дитина з мовленнєвими порушеннями вчиться відрізнити між правильним і неправильним і приймати відповідальність за свої дії та вчинки [19, с. 69].

Дослідниця В. Білоусова наголошує, що моральне виховання відіграє ключову роль у становленні особистості. Воно формує систему цінностей, вчить нести відповідальність за свої вчинки, розвиває емоційний інтелект та сприяє кращій адаптації дитини з мовленнєвими потребами до життя в суспільстві. Це робить дитину більш моральною, відповідальною, емоційно зрілою та соціально адаптованою [4, с. 90].

Миронова стверджувала, що моральне виховання – це цілеспрямований процес формування у розумово відсталих учнів стійких моральних якостей, потреб і почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі. Моральне виховання здійснюється лише за умови залучення учнів до різноманітної практичної діяльності (навчально-пізнавальної, громадянської, суспільно-корисної, трудової та ін.), яка сприяє

формуванню у них позитивних моральних стосунків та особистісних рис і якостей [34; с. 175].

Моральне виховання має значний вплив на становлення дитини з мовленнєвими порушеннями у декількох аспектах:

– розвиток соціальних навичок. Моральне виховання сприяє розвитку соціальних навичок, які є важливими для взаємодії з оточуючими. Це включає в себе навички емпатії, співчуття, толерантності та взаєморозуміння, які допомагають дитині з мовленнєвими порушеннями легше адаптуватися в соціальному середовищі та відчутти себе частиною спільноти. Моральне виховання вчить дитину з мовленнєвими порушеннями будувати здорові стосунки з іншими людьми, взаємодіяти з ними з повагою та розумінням, вирішувати конфлікти мирним шляхом;

– формування ціннісних орієнтирів. Моральне виховання знайомить дитину з поняттями добра і зла, справедливості, чесності, відповідальності, співчуття та інших важливих моральних принципів. Це дає їй основу для формування власної системи цінностей, яка буде орієнтувати її на позитивну поведінку та конструктивну взаємодію з іншими людьми. Діти з мовленнєвими порушеннями, як і всі інші діти, потребують чітких моральних орієнтирів, щоб розуміти очікування суспільства, будувати здорові стосунки, відчувати себе частиною спільноти.

– формування самосвідомості та позитивної самооцінки. Моральне виховання сприяє формуванню позитивного самовідчуття у дітей з мовленнєвими порушеннями, допомагаючи їм відчувати свою важливість у суспільстві. Моральне виховання допомагає дитині з мовленнєвими порушеннями відчувати себе цінною та гідною особистістю, вірити у свої сили та можливості, бути відкритою до нового. Позитивна самооцінка є ключем до успішного навчання та розвитку дітей із мовленнєвими порушеннями, допомагає дитині долати труднощі, зберігати оптимізм та віру у себе.

– розвиток комунікативних навичок. Моральне виховання може сприяти розвитку комунікативних навичок у дітей з мовленнєвими порушеннями, допомагаючи їм виявляти свої почуття, думки та потреби в адекватний спосіб та розвивати навички конструктивного спілкування. Моральне виховання сприяє розвитку навичок конструктивного спілкування, таких як вміння слухати інших, виражати свої думки з повагою до думок інших, вирішувати конфлікти мирним шляхом тощо [6, с. 49].

– виховання відповідальності. Через моральне виховання дитина вчиться брати на себе відповідальність за свої дії та приймати належні рішення. Це сприяє формуванню у них внутрішньої мотивації до морально правильних вчинків. Моральне виховання вчить дитину відповідати за свої вчинки та слова. Це допомагає їй усвідомлювати наслідки своїх дій, приймати правильні рішення, бути надійним другом та членом команди. Відповідальність також сприяє розвитку самодисципліни у дітей з мовленнєвими порушеннями, підвищує мотивацію до навчання та самовдосконалення, готує дитину до самостійного життя.

– підтримка психологічного благополуччя. Моральне виховання може допомогти дитині з мовленнєвими порушеннями розвивати позитивне ставлення до себе та інших, що сприяє їхньому психологічному благополуччю. Позитивне ставлення до себе формується завдяки відчуттю прийняття та підтримки у власних цінностях та самооцінці. Моральне виховання допомагає дитині з мовленнєвими порушеннями відчувати, що вона цінна та важлива, незважаючи на її мовленнєві порушення. Це сприяє формуванню впевненості в собі та здібності вирішувати проблеми, що виникають у її житті [3, с. 8].

– розвиток емоційного інтелекту. Моральне виховання сприяє розвитку емпатії – здатності розуміти та співпереживати почуттям інших людей. Це допомагає дитині з мовленнєвими порушеннями краще розуміти емоції оточуючих, будувати більш глибокі та щирі стосунки, ефективніше вирішувати конфлікти. Розвиток емоційного інтелекту покращує

саморегуляцію емоцій дитини з мовленнєвими порушеннями, збільшує її стійкість до стресів, підвищує самооцінку.

– розуміння прав та обов'язків. Через моральне виховання дитина з мовленнєвими порушеннями може навчитися розуміти свої права та обов'язки у суспільстві, що допомагає їй відчувати себе активним та компетентним учасником суспільного життя. У процесі морального виховання дитина з мовленнєвими порушеннями може вивчити основні поняття справедливості, толерантності та взаєморозуміння. Вона навчиться розпізнавати свої права і відповідальність перед суспільством, а також відчувати себе активним і компетентним учасником суспільного життя. Здатність до цього розуміння допомагає дитині з мовленнєвими порушеннями відчувати себе більш сильними та незалежними, що сприяє її соціальній адаптації та інтеграції. Крім того, моральне виховання стимулює дитину з мовленнєвими порушеннями до активної участі у суспільному житті, розвиваючи в неї відповідальність та громадянську свідомість. Вона навчиться брати участь у різноманітних суспільних заходах, захищати свої права та права інших, що веде до формування у неї відчуття себе членом суспільства і цінного члена громади [13, с. 42].

– формування міжособистісних відносин. Через моральне виховання дитина навчається встановлювати та підтримувати позитивні міжособистісні відносини з іншими, що є важливим для їхнього соціального та емоційного розвитку. Коли дитина з мовленнєвими порушеннями отримує відповідне моральне виховання, вона вчиться розуміти важливість поваги, співчуття та толерантності у взаємодії з іншими. Вона набуває навичок спілкування, вміння слухати та розуміти почуття інших людей, а також розвиває емпатію і вміння відповідати на потреби та очікування інших.

– формування активної життєвої позиції. Моральне виховання може вчити дитину з мовленнєвими порушеннями відстоювати свої права та інтереси, бути активним громадянином, допомагати іншим людям. Це підвищує самооцінку дитини з мовленнєвими порушеннями, розвиває

почуття відповідальності за себе та за суспільство, готує до самостійного життя.

Отже, аналіз усього вищезазначеного дозволяє зробити висновок про ключову роль морального виховання у формуванні особистості дитини з мовленнєвими порушеннями. Моральне виховання не лише сприяє розвитку соціальних навичок, комунікативної компетентності та внутрішньої моральної міцності, але й формує в дитини систему цінностей, яка визначатиме її поведінку та взаємодію зі світом. Цей процес допомагає дитині з мовленнєвими порушеннями розуміти, приймати та дотримуватися моральних норм та принципів, що є необхідною умовою для її успішної інтеграції в суспільство та формування стійких відносин з іншими людьми.

1.2. Особливості моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями

Порушення мовленнєвого розвитку є суттєвою перешкодою на шляху вирішення освітніх завдань та формування особистості дитини. Адже недосконалість мовленнєвого розвитку може стати причиною обмежень у спілкуванні дітей, недостатньому рівні сформованості пізнавальних процесів, виникненні загальної затримки психічного розвитку, стійкої неуспішності в освітній діяльності та порушень поведінки. Тобто, розвинене мовлення сприяє здобуттю міцних і ґрунтовних знань, а також цілісному та всебічному зростанню особистості дитини.

Варто зазначити, що норми мовлення – це загальноприйняті варіанти використання мови в процесі мовленнєвої діяльності, що забезпечується збереженими психофізіологічними механізмами мовленнєвої діяльності. Нормативність мовлення розглядається і як ознака культури мовлення, що передбачає «дотримання правил усного й писемного мовлення: лексичних

(значення слів, семантичні відтінки слів, сполучуваність), граматичних (рід, число, відмінок), орфоепічних (правильна вимова) тощо» [29, с. 90].

Мовленнєві ж порушення – відхилення у мовленні дитини, яка говорить, від мовної норми, прийнятої в певному мовленнєвому оточенні, зумовлене розладом нормального функціонування психофізіологічних механізмів мовленнєвої діяльності, які не відповідають віку особи, не є діалектизмами, безграмотністю мовлення та вираженням незнання мови, пов'язані з відхиленнями у функціонуванні психофізіологічних механізмів мовлення; здійснюють негативний вплив на подальший психічний розвиток дитини, мають стійкий характер та не зникають самостійно, вимагають логопедичної допомоги залежно від їхнього характеру [44, с. 17].

З. Шевців вказує, що порушення мовлення – це відхилення у мовленні людини, яке проявляється порушеннями звуковимови, голосу, темпу, ритму, що зумовлені розладами нормального функціонування психофізіологічних механізмів мовленнєвої діяльності [51, с. 108].

Якщо характеризувати дітей із порушеннями мовлення, то здебільшого такі розлади впливають на процеси пам'яті дітей, зокрема на знижену вербальну пам'ять, низьку продуктивність запам'ятовування. Крім нестійкої уваги, труднощів запам'ятовування, недостатньої сформованості розумових операцій у дітей із порушеннями мовлення наявні порушення і в емоційно-вольовій сфері (емоційна збудливість, млявість).

Дітям із мовленнєвими порушеннями характерні недостатньо врівноважені нервові процеси, вони більше заглиблюються в себе, менше орієнтуються в колективі, замкненні в собі. Бідний словниковий запас та інші мовленнєві порушення дітей позначаються на формуванні самосвідомості й самооцінки дитини, внаслідок чого в неї розвиваються невпевненість у собі, негативізм [31, с. 175].

У дітей з мовленнєвими порушеннями відсутня мотивація до спілкування, наявні невміння орієнтуватися у ситуації взагалі або вузькоситуативно з допомогою дорослого, присутні розлади поведінки,

труднощі у контактах, відсутні комунікативні здібності. У дітей з різними порушеннями мовлення наявні труднощі у формуванні саморегуляції та самоконтролю.

Мовленнєві порушення негативно впливають на спілкування – дитині складно висловити свої думки та почуття, вона може відчувати себе ізольованою, мати проблеми з навчанням та соціальну адаптацію – дитині складно налагодити контакт з однолітками, вона може стикатися з булінгом, мати низьку самооцінку тощо [28, с. 9].

Порушення мовлення ускладнює спілкування дитини з навколишнім світом. У результаті цього дитина має недостатній моральний досвід. Сприймаючи факти дійсності, дитина недостатньо їх усвідомлює, не розуміє відносин між людиною і явищами суспільного життя.

У взаєминах людей, в спостережуваних явищах дитина з мовленнєвими порушеннями не завжди вміє розкрити причинно-наслідкову залежність. Результатом цього є нерозуміння широких соціальних зв'язків і відносин.

Дитина з мовленнєвими порушеннями не володіє достатнім запасом моральних уявлень і понять для аналізу норм і правил поведінки. Вона не завжди може порівняти свою поведінку з поведінкою оточуючих, ясно собі уявити наслідки того чи іншого вчинку, дати правильну оцінку моральним спонуканням [22, с. 89].

Все це нерідко призводить до порушення норм поведінки, розбіжностям між словом і ділом. Однак у процесі навчання у зв'язку з розвитком мислення, мовлення, інтересів і пізнавальних здібностей дитина і морально розвивається. Чим більшим колом знань вона опановує, тим більше правильно орієнтується в житті, розуміє її зв'язки і відносини. До кінця навчання в спеціальній або інклюзивній школі дитина, як правило, усвідомлює своє місце в житті, засвоює основні норми поведінки в колективі.

Дуже часто діти з мовленнєвими порушеннями характеризуються значним зниженням критичності і самокритичності, підвищеною сугестивністю. У зв'язку з цим діти можуть потрапити під негативний вплив,

не розуміючи необхідності опору йому. Порушення самокритичності в дітей з мовленнєвими порушеннями негативно відбиваються на можливостях залучення їх до самовиховання. Виникає важлива виховне завдання – допомогти дітям виділити, осмислити, узагальнити ті моральні норми, які підлягають засвоєнню. Важливо, щоб при засвоєнні правил поведінки в різних ситуаціях і видах діяльності діти були активні і виявляли емоційно-особистісну зацікавленість у правильному вчинку [11, с. 38].

Іноді дитина з мовленнєвими порушеннями поводить зовні правильно, але в основі її поведінки лежить тільки мотив підпорядкування. І навпаки, неправильний вчинок відбувається не завжди з поганих мотивів. В основі цих вчинків може лежати нерозуміння ситуації і відносин, нестриманість, що є наслідком відсутності адекватних комунікаційних навичок або емоційних реакцій.

К. Бондар зазначає, що моральна свідомість у дітей з мовленнєвими порушеннями має ряд особливостей, які обумовлені їх специфічними труднощами:

– засвоєння моральних норм. Дітям з мовленнєвими порушеннями може бути складніше розуміти та засвоювати моральні норми через обмеження у спілкуванні. Їм потрібні доступні методи пояснення, які враховують їх особливості сприйняття інформації. Важливо використовувати різні канали комунікації: усне мовлення, жести, міміку, піктограми;

– розвиток емоційної сфери. Мовленнєві порушення можуть впливати на емоційний розвиток дитини, що може ускладнювати формування емпатії, співчуття та інших моральних якостей. Дефіцит комунікативних навичок, який часто супроводжує мовленнєві порушення, може створювати перешкоди у вираженні та розумінні емоцій. Для дітей з мовленнєвими порушеннями у формуванні емоційних навичок можуть виникати особливі труднощі. Наприклад, вони можуть мати складнощі у вираженні своїх власних почуттів через обмеження у мовленні, або у розумінні емоцій інших

людей через обмежену здатність до сприйняття вербальних і невербальних сигналів [5, с. 80];

– формування самооцінки. Мовленнєві порушення можуть негативно впливати на самооцінку дитини, що може призводити до замкнутості, негативізму, агресії. Обмеження у здатності ефективно спілкуватися може призвести до почуття неповноцінності та невпевненості у власних здібностях, що ускладнює процес формування позитивної самооцінки.

– комунікаційні труднощі. Діти з мовленнєвими порушеннями можуть мати ускладнений доступ до інформації про моральні норми та цінності через обмежену здатність до сприйняття та виразності мовлення;

– соціальна адаптація. Мовленнєві порушення можуть ускладнювати спілкування дитини з іншими людьми, що може призводити до ізоляції, труднощів у налагодженні контактів, конфліктів. Важливо вчити дитину ефективно спілкуватися з іншими людьми, розвивати її соціальні навички, допомагати їй знаходити спільну мову з однолітками. Це допоможе їй краще адаптуватися до життя в суспільстві, бути більш моральною;

– потреба в особливому підході. Їм може бути важко розуміти або виражати свої моральні переконання через обмежену комунікативну компетентність, тому важливо забезпечити їм підтримку та допомогу у засвоєнні моральних принципів;

– потреба в особливому середовищі. Діти з мовленнєвими порушеннями можуть відчувати себе відокремленими або відхиленими через свої труднощі, що може впливати на їхнє формування моральної свідомості та відношення до інших;

– потреба в індивідуальному підході. Через різноманітність мовленнєвих порушень, кожна дитина потребує унікального підходу до розвитку її моральної свідомості, що враховує її конкретні потреби та можливості.

Науковець М. Андреева має інші погляди на особливість моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. Вона зазначає, що

моральна свідомість дитини з мовленнєвими порушеннями полягає в їхній унікальній спроможності розуміти та виявляти моральні принципи та цінності, не дивлячись на їхні особисті труднощі з мовленням. На її думку, для цих дітей моральність може мати ще більше значення, оскільки вони можуть розвивати більшу емпатію та співчуття до інших, розуміючи значення комунікації та взаєморозуміння. Їхня моральна свідомість може бути покращена через спеціалізовану підтримку та розвиток їхніх соціальних навичок, що може допомогти їм активно взаємодіяти зі світом навколо себе та відчувати себе частинами моральної спільноти [1, с. 36].

Незважаючи на труднощі у спілкуванні, діти з мовленнєвими порушеннями можуть бути дуже чутливими до почуттів інших і виявляти співчуття у відношенні до тих, хто перебуває у складних ситуаціях. Діти з мовленнєвими порушеннями також можуть проявляти велику відповідальність. Оскільки вони часто зіштовхуються зі складнощами у спілкуванні та соціальній взаємодії, вони навчаються бути відповідальними за свої вчинки та вміти дотримуватися моральних принципів, щоб підтримувати позитивні стосунки з іншими.

Крім того, діти з мовленнєвими порушеннями можуть мати розвинуте почуття справедливості. Вони можуть виявляти особливу чутливість до справедливості та бути готовими заступитися за себе та за інших, навіть у випадку, коли це вимагає використання альтернативних методів спілкування.

Цей погляд на особливість моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями є вельми переконливим. Діти, які зазнають труднощі з мовленням, можуть мати більше чутливості до потреб та почуттів інших, оскільки вони самі відчувають на собі важкість спілкування та розуміють значення взаєморозуміння. Їхня унікальна спроможність розуміти моральні принципи та цінності може бути ще більш виразною, оскільки вони вчитимуться спілкуватися та взаємодіяти з оточуючими, навчаючись важливим аспектам емпатії та соціальної взаємодії.

Безумовно, для цих дітей моральність має велике значення, оскільки вони можуть переживати більше складнощів у спілкуванні та взаємодії з іншими. Їхня здатність розуміти та виявляти моральні принципи може стати ключовим фактором у їхньому розвитку як емоційно зрілих та морально відповідальних особистостей.

Аналіз усього вищезазначеного дозволяє стверджувати, що у процесі формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями має бути особливий підхід. Основними ключовими аспектами, які потрібно враховувати у цьому процесі є:

– індивідуальний підхід – важливо враховувати, що кожна дитина з мовленнєвими порушеннями унікальна та особлива, тому потрібен індивідуальний підхід до її морального виховання. Це означає врахування її рівня мовленнєвого розвитку, емоційного стану та особистісних особливостей;

– сприятливе середовище – для успішного формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями необхідно створити сприятливе, підтримуюче та стимулююче середовище;

– використання доступних для дитини методів комунікації – для дітей з мовленнєвими порушеннями важливо забезпечити доступні методи комунікації для розуміння моральних концепцій і взаємодії з навколишнім світом (наприклад наочність, мультимедійні засоби або невербальні методи спілкування тощо);

– приклад та моделювання. Важливо, щоб дорослі навколо дитини з мовленнєвими порушеннями виступали як позитивні моделі моральної поведінки. Через спостереження та наслідування вони можуть засвоїти моральні цінності та навички швидше та доступніше;

– практичне застосування у життєвих ситуаціях – формування моральної свідомості відбувається через практичний досвід та застосування моральних принципів у різних життєвих ситуаціях. Дітям з мовленнєвими

порушеннями потрібно надавати можливості для самостійного прийняття моральних рішень та їх випробування у практичних ситуаціях;

– сприяння емпатії та співчуття – розвиток емпатії та співчуття є важливою складовою моральної свідомості. Діти з мовленнєвими порушеннями можуть виявляти ці якості, але їм можна надавати спеціальну підтримку у розвитку цих навичок через спеціально розроблені програми або ігри;

– стимулювання взаємодії з оточуючими – важливо створити можливості для дітей з мовленнєвими порушеннями для взаємодії з однолітками та дорослими у різних контекстах, що допоможе їм вчитися взаємодіяти та розвивати соціальні навички, які є важливими для морального розвитку.

Ефективному формуванню моральної свідомості дітей із порушеннями мовлення сприятиме використання різних форм та методів. Вбачаємо за необхідне більш детально описати їх.

Проведення бесід на тему цінностей, моральних норм та загальнолюдських рис характеру. Призначення бесіди полягає в тому, щоб дати дітям знання про норми і правила поведінки, сформуванню моральних понять. У ході бесіди діти висловлюють свої судження і самі приходять до висновків про те, як треба і як не треба поводитися в суспільстві. Жвавий інтерес викликають бесіди по казці чи розповіді, що треба продовжити, по листу, на який треба дати відповідь, висловити свої побажання тощо. Дуже переконливі для дітей є бесіди з ігровими кінцівками й інсценівками. Бесіди можуть бути колективними, коли виникає необхідність у роз'ясненні норм і правил усім дітям та індивідуальними – проводяться в зв'язку з відповідним вчинком дитини і вимагають індивідуального підходу [2, с. 14].

Ефективним прийомом формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями є розгляд ілюстрацій, сюжетних картинок, мультимедійних презентацій тощо з подальшим їх обговоренням. Наприклад, діти розглядають картки із зображеннями персонажів, поділяють їх на

негативних і позитивних, підбирають відповідні малюнки, згадують твори, у яких вони діяли, оцінюють вчинки. Можна запропонувати дитині самостійно обрати одного персонажа, оцінити його вчинок, сказати, які риси характеру подобаються та пояснити чому [10, с. 254].

Ефективним методом формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями є обговорення змісту художніх творів (оповідань, притч тощо) та моральних ситуацій з обговоренням поведінки та вчинків героїв. Використовуючи потенціал народної творчості (прислів'я, приказки, казки), шляхом застосування діяльнісних методів навчання, можна розвинути здатність до співпраці, толерантних стосунків, прищепити дітям повагу, доброту тощо. Завдяки народній творчості формуються морально-етичні та загальнолюдські цінності, почуття власної гідності, справедливості, небайдужості до навколишнього середовища, соціальна роль, індивідуальність, покращується психічний та емоційний стан, відбувається гармонійний розвиток, процес становлення особистості дитини, розвивається самостійність, дисциплінованість тощо [17, с. 25].

Ефективним методом формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями є різні ігри, інсценізація тощо. Ігрові ситуації, у яких виявляється моральна сутність дітей, іноді можуть виникнути у грі самі собою: потрібно допомогти товаришеві, виявити співчуття до слабкого, хворого; обережно, з повагою ставитися до результатів праці та ін. Наприклад, у грі-драматизації або за допомогою ляльок діти повинні розв'язати якусь конфліктну чи проблемну ситуацію, розподілити привабливі іграшки або солодоці, коли на всіх вочевидь не вистачає, обрати, кому саме дістанеться приваблива роль у грі, допомогти слабшому тощо. Щодо інсценізації, то основна мета інсценізації наочно продемонструвати дітям за допомогою інсценування різні моделі поведінки людей у тій чи іншій ситуації, мотивувати дітей замислитися, поміркувати над такими складними етичними поняттями, як доброта, співчуття, дружба, совість, егоїзм,

вдячність, спонукати їх до спільного активного обговорення, пошуку позитивних моделей спілкування людей один з одним.

Вправи є також ефективними у процесі формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями. Багаторазове повторення певних дій, вчинків, це не механічний, а свідомий творчий процес. У результаті вправ формуються уміння, навички, звички, нові знання, манери поведінки, розвиваються розумові здібності. Вихованці щоденно вправляються у виконанні розпорядку дня, вимог режиму закладу освіти, у навчальній і трудовій діяльності. До застосування вправ педагог повинен підходити вдумливо і творчо, дотримуватися таких вимог: обґрунтованість необхідності вправ, доступність вправ, їх систематичність, достатня кількість для формування певних навичок і звичок поведінки [26, с. 45].

Використання візуальних засобів – малюнки, картинки, схеми та інші візуальні матеріали можуть допомогти дітям з мовленнєвими порушеннями краще розуміти складні концепції моралі. Важливо використовувати прості та доступні зображення, щоб полегшити їх розуміння.

Моделювання позитивної поведінки вчителями та батьками має значний вплив на формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. Це може бути реалізовано через приклад наслідування. Діти з мовленнєвими порушеннями нерідко вчать через спостереження та наслідування. Коли педагоги та батьки демонструють позитивні моральні цінності у своїй поведінці, це стає прикладом, який діти можуть наслідувати. Також це реалізовується через підсилення позитивних вчинків. Важливо підкреслювати та похвалювати позитивні вчинки та моральні вчинки дітей. Це допомагає закріпити в них позитивні моральні цінності та стимулює до подальшого виявлення позитивної поведінки [30, с. 16].

Широке використання інформаційно-комунікаційних технологій також сприяє формуванню моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями. За допомогою ІКТ відбувається перегляд фільмів, мультфільмів, презентацій з подальшим обговоренням проблем моральності

та цінностей. ІКТ можуть створювати інтерактивні вправи та ігри, які допомагають дітям з мовленнєвими порушеннями активно залучатися до вивчення та обговорення моральних питань. Вони можуть взаємодіяти з вмістом та вирішувати етичні дилеми, що сприяє їхньому критичному мисленню та розвитку моральних рефлексій. За допомогою ІКТ діти з мовленнєвими порушеннями можуть створювати власні мультимедійні матеріали, такі як відео або презентації, на тему моральності та цінностей. Цей процес допомагає їм усвідомлювати власні переконання та виражати свої думки з цих питань.

Спільні колективні справи, спрямовані на допомогу, підтримку людей, які цього потребують також впливають на формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями. Наприклад, написання листівки другу, який знаходиться у лікарні, відвідування його, відвідування притулків для собак, котів, волонтерська діяльність тощо. Усе це, беззаперечно, формує готовність дитини з мовленнєвими порушеннями надавати підтримку близьким, оточуючим, слабшим себе, виховувати добре ставлення до однолітків та дорослих, формувати милосердя, співчуття, толерантність тощо.

Отже, моральна свідомість у дітей з мовленнєвими порушеннями має ряд особливостей, які обумовлені їх специфічними труднощами: засвоєння моральних норм, розвиток самооцінки, усвідомлення важливості загальнолюдських норм поведінки. У процесі формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями має бути особливий підхід. Ключовими аспектами, які потрібно враховувати у цьому процесі є: індивідуальний підхід, сприятливе освітнє середовище, використання доступних для дитини методів комунікації, приклад дорослих, стимулювання взаємодії з оточуючими. Ефективними методами у процесі формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями є проведення бесід на тему цінностей, моральних норм та загальнолюдських рис характеру, розгляд ілюстрацій, сюжетних картинок, мультимедійних

презентацій з подальшим їх обговоренням, різні види ігор, вправ, вирішення життєвих ситуацій, спільні колективні справи тощо.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ДІТЕЙ З МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ

2.1. Експериментальне дослідження особливості моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями

Теоретичний огляд проблеми формування навичок моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями, зокрема визначення ролі морального виховання у становленні особистості, особливості моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями зумовив необхідність проведення експериментального дослідження. Експериментальна робота проводилась з 14 вихованцями з мовленнєвими порушеннями та 20 дошкільниками з нормотиповим розвитком на базі Комунального закладу "Луцький заклад дошкільної освіти (ясла-садок) №38 комбінованого типу Луцької міської ради".

Метою дослідження було визначити ефективність формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями.

Відповідно до мети, завданням дослідження було:

- визначити методи діагностування дітей з мовленнєвими порушеннями;
- з'ясувати рівні прояву моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями;
- визначити методи, засоби та прийоми формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями;
- експериментально перевірити ефективність визначеної методики формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями.

Експериментальне дослідження проходило у три етапи: констатувальний, формувальний та контрольний.

На першому етапі (констатувальний) встановлено рівень сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. На цьому етапі було проведено діагностику вихованців різними методиками, спостереженнями за ними. На цьому етапі відбувалося:

- формування комплексу діагностичних методів дослідження рівня сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями;
  - організація дослідження;
  - збір та аналіз результатів дослідження;
  - математична обробка та інтерпретація результатів.
- на основі діагностики проводилося визначення рівня сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями.

На другому етапі дослідження (формувальний) визначено та обґрунтовано алгоритм щодо удосконалення процесу формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. На цьому етапі:

- впроваджувалися різні методи, засоби та прийоми формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями;
- відбувалося спостереження за дітьми, їх проявами моральності.

На третьому етапі дослідження (контрольний) було визначено ефективність визначеної методики формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. На цьому етапі:

- відбувалося повторне діагностування дітей з мовленнєвими порушеннями тими самими методиками, що й на початковому (констатувальному) етапі дослідження;
- оцінка ефективності роботи, аналіз результатів експериментального дослідження.

Теоретичний аналіз літератури дозволив виокремити критерії, показники та рівні сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. Основними критеріями та їх показниками є:

1. Когнітивний:

- розуміння моральних норм і правил – усвідомлення дітьми моральних норм і правил поведінки, їх розуміння та здатність пояснити їх значення;

- моральне судження – здатність робити висновки про моральність вчинків, аналізувати ситуації з моральної точки зору;

2. Мотиваційно-ціннісний:

- мотивація до моральних вчинків – наявність внутрішньої мотивації до здійснення моральних вчинків, прагнення діяти відповідно до моральних норм;

- ціннісні орієнтації – наявність та важливість моральних цінностей у системі ціннісних орієнтацій дитини.

3. Діяльнісно-поведінковий:

- моральна поведінка – реальна поведінка дітей у різних ситуаціях, відповідність цієї поведінки моральним нормам і правилам;

- саморегуляція поведінки – здатність дітей контролювати та коригувати свою поведінку відповідно до моральних вимог [25, с. 18].

На основі цих критеріїв було визначено рівні сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями:

Високий рівень. Діти виявляють глибоке розуміння моральних норм, здатні до самостійного морального судження і часто демонструють моральну поведінку. Вони мають високу емоційну реактивність та співпереживання, а також сильну мотивацію до моральних вчинків.

Середній рівень. Діти розуміють основні моральні норми, але можуть мати труднощі з їх застосуванням у конкретних ситуаціях. Їхні моральні судження можуть бути непослідовними, і вони потребують допомоги дорослих для правильного морального вибору. Мотивація до моральних вчинків є, але не завжди достатньо стійка.

Низький рівень. Діти мають обмежене розуміння моральних норм і часто не здатні до самостійного морального судження. Їхня поведінка не завжди відповідає моральним нормам, а мотивація до моральних вчинків є

слабкою або відсутньою. Емоційне співпереживання та емоційна реакція на моральні ситуації мінімальні або невиразні [27, с. 41].

Ці критерії, показники та рівні сформованості дозволяють оцінити стан моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями.

Вибір методик діагностики був обумовлений особливістю предмета дослідження і визначався наступними критеріями:

- високою ступеню надійності і валідності;
- можливістю кількісного представлення результатів дослідження;
- можливістю багатоаспектного дослідження особливостей прояву моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями.

При проведенні констатувального етапу дослідження було вибрано ті методики, які, на нашу думку, ґрунтовно розкривають предмет дослідження:

- інтерв'ю (Додаток А) для визначення сформованості когнітивного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями;

- методика «Оціни вчинок» (Додаток Б) для виявлення сформованості емоційно-ціннісного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями;

- спостереження за дітьми задля виявлення сформованості діяльнісно-поведінкового критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями.

Першою методикою нашого дослідження було інтерв'ю з вихованцями старшої групи з мовленнєвими порушеннями та з нормотиповим розвитком, яке дало змогу визначити рівень сформованості знань та уявлень дітей про сутність моральних норм, знання моральних якостей особистості, знання норм моральної поведінки і моральної саморегуляції, усвідомлення дитиною себе суб'єктом моральних ставлень і поведінки. Завдяки інтерв'ю було з'ясовано рівень сформованості когнітивного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями.

Результати занесено до таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Рівні сформованості когнітивного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями та дітей з нормотиповим розвитком на констатувальному етапі дослідження

	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Діти з мовленнєвими порушеннями	3 (21%)	7 (50%)	4 (29%)
Діти з нормотиповим розвитком	10 (50%)	6 (30%)	4 (20%)

Із таблиці бачимо, що у дітей з мовленнєвими порушеннями переважає середній та низький рівні сформованості когнітивного критерію моральної свідомості на констатувальному етапі дослідження. Зокрема 3 (21%) дітей мали високий рівень, 7 вихованців (50%) проявили середній рівень та 4 (29%) дітей мали низький рівень сформованості моральної свідомості за когнітивним критерієм. У той час як у дітей з нормотиповим розвитком високий рівень сформованості моральної свідомості за когнітивним критерієм має 10 (50%) дошкільників, середній рівень – 6 дітей (30%) та низький рівень 4 вихованці (20%).

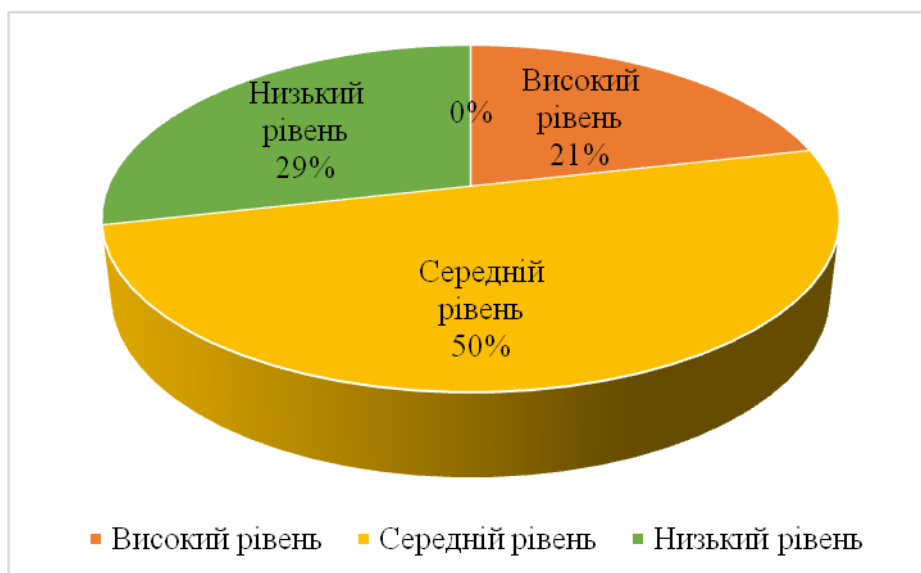
Такі результати свідчать про те, що у дітей з мовленнєвими порушеннями існують певні труднощі у сформованості когнітивного критерію моральної свідомості. Переважання середніх та низьких рівнів свідчить про те, що більшість дітей мають недостатньо розвинену здатність розуміти та аналізувати моральні аспекти життя.

Діти із високим рівнем проявляли глибокі, міцні та систематичні знання про моральні цінності, норми й етичну культуру особистості, у них проявляється наявність у свідомості стійкого еталону морального способу життя та наявність у свідомості знань про моральні норми для аналізу реальних ситуацій морально-етичного змісту.

Діти із середнім рівнем проявляли недостатньо повні та недостатньо сформовані знання про моральні цінності, норми й етичну культуру особистості. Вони іноді плутали правильно і неправильно, добре і погано, потребували допомоги дорослого у поясненні сутності моральних норм та цінностей.

Діти із низьким рівнем проявляли неповні й недостатньо усвідомлені знання про моральні цінності, норми й моральну свідомість. Відсутність у свідомості стійкого еталону морального способу життя.

Вбачаємо за необхідне показати рівні сформованості когнітивного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями на констатувальному етапі дослідження за допомогою рис. 2.1:

Рис. 2.1 Рівні сформованості когнітивного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями на констатувальному етапі дослідження

Наступною методикою для виявлення сформованості емоційно-ціннісного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями була методика «Оціни вчинок» (Додаток Б).

Діти отримали 12 картинок і мали оцінити вчинок зображених на них героїв. Діти отримували 1 бал – за правильну оцінку вчинку, зображеного на картинці та 0 балів – за оцінку, яка суперечить нормам моралі.

Метою методики «Оціни вчинок» для виявлення сформованості емоційно-ціннісного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями була оцінка їхньої здатності розуміти і оцінювати моральні аспекти різних ситуацій та вчинків. Крім того, ця методика спрямована на виявлення емоційних реакцій дітей на морально значущі події та їхнє внутрішнє ставлення до певних моральних цінностей.

Основними завданнями методики були:

– оцінка реакцій на морально-значущі ситуації – оцінка реакцій дітей на вчинки, які мають моральний вимір;

– аналіз моральних суджень та вчинків – виявлення того, як діти розуміють та оцінюють моральні аспекти різних ситуацій та вчинків;

– виявлення емоційних реакцій та ставлення до моральних цінностей – виявлення того, як діти реагують на моральні дилеми та яке мають ставлення до певних моральних цінностей.

Результати зазначеної методики занесено до таблиці 2.2.:

Таблиця 2.2

Рівні сформованості емоційно-ціннісного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями та дітей з нормотиповим розвитком на констатувальному етапі дослідження

	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Діти з мовленнєвими порушеннями	3 (21%)	5 (36%)	6 (43%)

Діти з нормотиповим розвитком	8 (40%)	7 (35%)	5 (25%)
-------------------------------------	---------	---------	---------

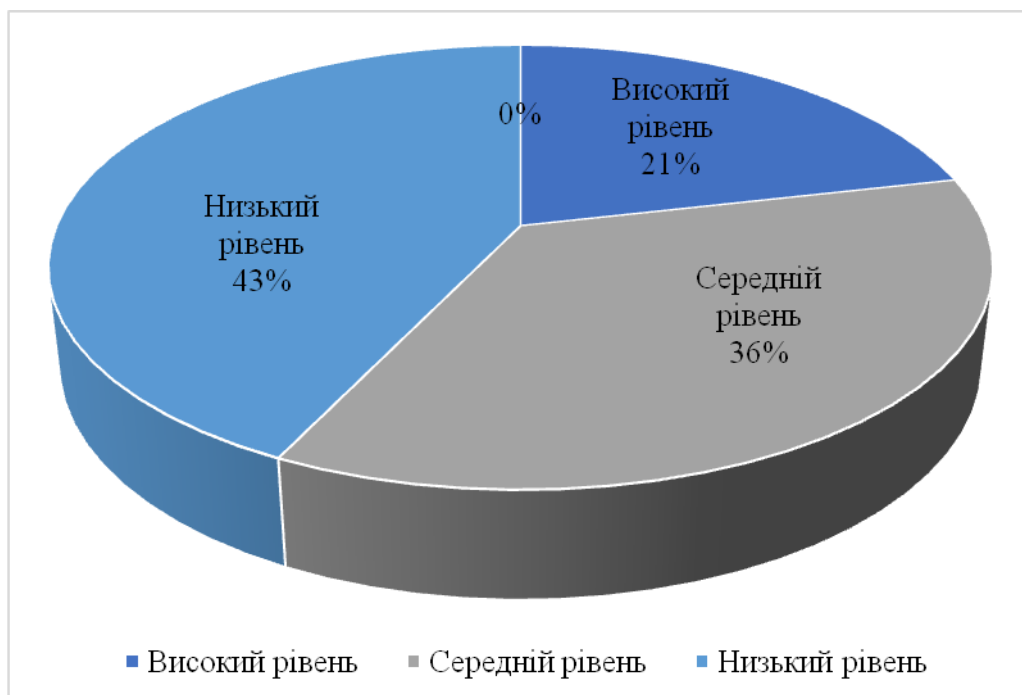
Із таблиці видно, що у дітей з мовленнєвими порушеннями переважає середній та низький рівні сформованості мотиваційно-ціннісного критерію моральної свідомості на констатувальному етапі дослідження. Зокрема 3 (21%) дітей мали високий рівень, 5 дітей (36%) з мовленнєвими порушеннями проявили середній рівень та 6 (43%) дітей мали низький рівень сформованості моральної свідомості за мотиваційно-ціннісним критерієм. У той час як у дітей з нормотиповим розвитком переважає високий та середній рівень сформованості мотиваційно-ціннісного критерію моральної свідомості. Високий рівень показали 8 вихованців (40%), середній – 7 дітей (35%) та низький – 5 дошкільників (25%).

Діти із високим рівнем проявляли чітку сформованість моральних потреб, морального ідеалу, моральних цінностей, позитивний характер ставлення до навколишнього світу, людей, проявляли позитивні емоції та моральні почуття.

Діти із середнім рівнем лише із допомогою дорослого проявляли сформованість моральних потреб, морального ідеалу, моральних цінностей; ставлення до навколишнього світу, людей було позитивно-пасивне.

Діти із низьким рівнем не проявляли сформованість моральних потреб, морального ідеалу, моральних цінностей. У них наявний негативний характер ставлення до навколишнього світу, людей та несформована культура моральних почуттів.

Вбачаємо за необхідне показати рівні сформованості мотиваційно-ціннісного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями на констатувальному етапі дослідження за допомогою рис. 2.2:

Рис. 2.2 Рівні сформованості мотиваційно-ціннісного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями на констатувальному етапі дослідження

Задля виявлення сформованості діяльнісно-поведінкового компоненту моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями та з нормотиповим розвитком відбувалося спостереження за дітьми.

Спостереження дозволяло оцінити, наскільки діти дотримуються моральних норм у своїй поведінці та взаємодіях з оточуючими; наскільки діти проявляли емпатію та розуміння потреб і почуттів інших у моральних ситуаціях; як діти реагують на моральні дилеми та які рішення вони приймають у таких ситуаціях.

Тобто, метою спостереження було отримання глибшого розуміння процесів формування та виявлення моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями через їхні дії та поведінку в реальних життєвих ситуаціях. У процесі спостереження виявлялися вміння дітей співпрацювати, допомагати один одному, співпереживати, вирішувати конфліктні ситуації тощо.

Результати було проаналізовано та занесено до таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Рівні сформованості діяльнісно-поведінкового критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями та дітей з нормотиповим розвитком на констатувальному етапі дослідження

	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Діти з мовленнєвими порушеннями	1 (7%)	6 (43%)	7 (50%)
Діти з нормотиповим розвитком	7 (35%)	9 (45%)	4 (20%)

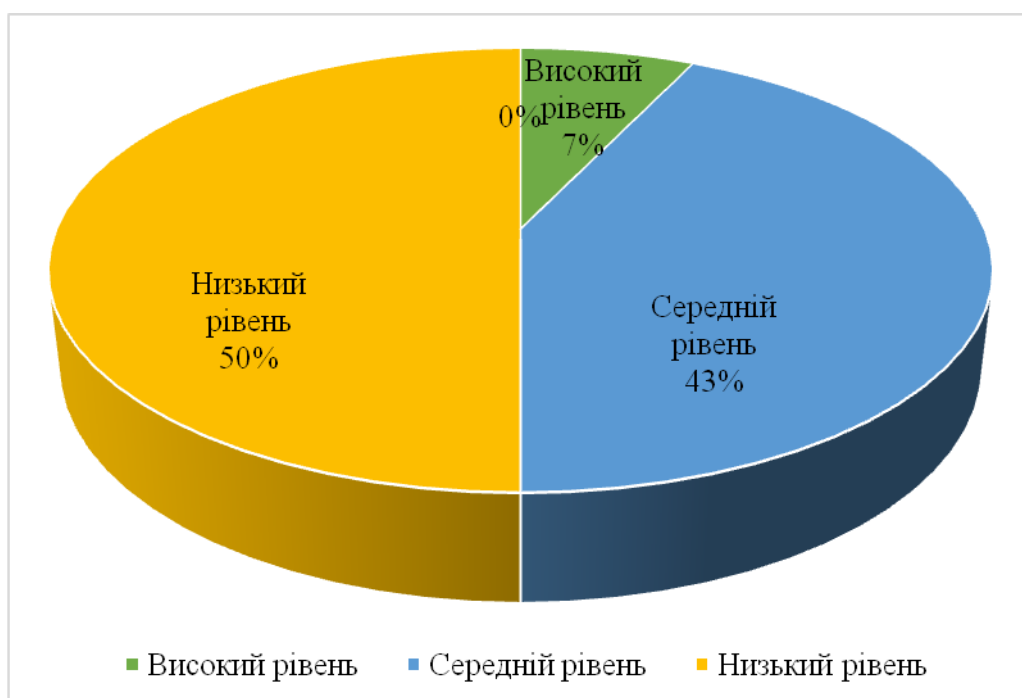
Як бачимо із таблиці, у дітей з мовленнєвими порушеннями переважає середній та низький рівні сформованості діяльнісно-поведінкового критерію моральної свідомості на констатувальному етапі дослідження. Зокрема 1 дитина (7%) мала високий рівень, 6 дітей (43%) проявили середній рівень та 7 (50%) дітей мали низький рівень сформованості моральної свідомості за діяльнісно-поведінковим критерієм. В той час як у дітей з нормотиповим розвитком переважають високий та середній рівні сформованості діяльнісно-поведінкового критерію моральної свідомості, а саме високий рівень мали 7 дітей (35%), середній – 9 дітей (45%) та низький рівень показали 4 дитини (20%)

Діти із високим рівнем демонстрували поведінку, яка відповідає загальноприйнятим моральним нормам і цінностям; були відповідальними та чесними у своїх діях і взаємодіях з іншими. Вони виявляли здатність співчувати та розуміти потреби і почуття інших осіб. Вони чітко розуміли важливість моральної свідомості, керувались принципами справедливості та моральних цінностей. Вони відображали розвинуті навички та розуміння моральних аспектів у своїй поведінці та взаємодіях із оточуючими.

Діти із середнім рівнем відповідали загальноприйнятим моральним нормам у своїй поведінці, але іноді порушували їх у певних ситуаціях. Вони виявляли неоднозначність у вирішенні моральних ситуацій, не завжди виявляли послідовність у своїх діях. Вони проявляли різні форми взаємодії з оточуючими, іноді проявляючи відповідальність та емпатію, а іноді – байдужість чи нерозуміння. Виявляли певну поступливість у прийнятті моральних рішень, відображаючи здатність до компромісів.

Діти із низьким рівнем проявляли недостатність моральних реакцій у важливих ситуаціях, відсутність емпатії та несвідомість моральних наслідків своїх дій. Помітна відсутність стійкого емоційно-ціннісного ставлення до інших людей, до себе і світу в цілому, стійкого виявлення моральних почуттів. Прояв моральних почуттів (терпимості, чуйності, співчуття) був обмеженим і виявлявся не часто. Наявність нетерпимості до думок і переконань інших.

Вбачаємо за необхідне показати рівні сформованості діяльнісно-поведінкового критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями на констатувальному етапі дослідження за допомогою рис. 2.3:

Рис. 2.3 Рівні сформованості діяльнісно-поведінкового критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями на констатувальному етапі дослідження

Результати усіх методик було проаналізовано та систематизовано у загальну таблицю, де визначено рівень сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями на констатувальному етапі дослідження (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

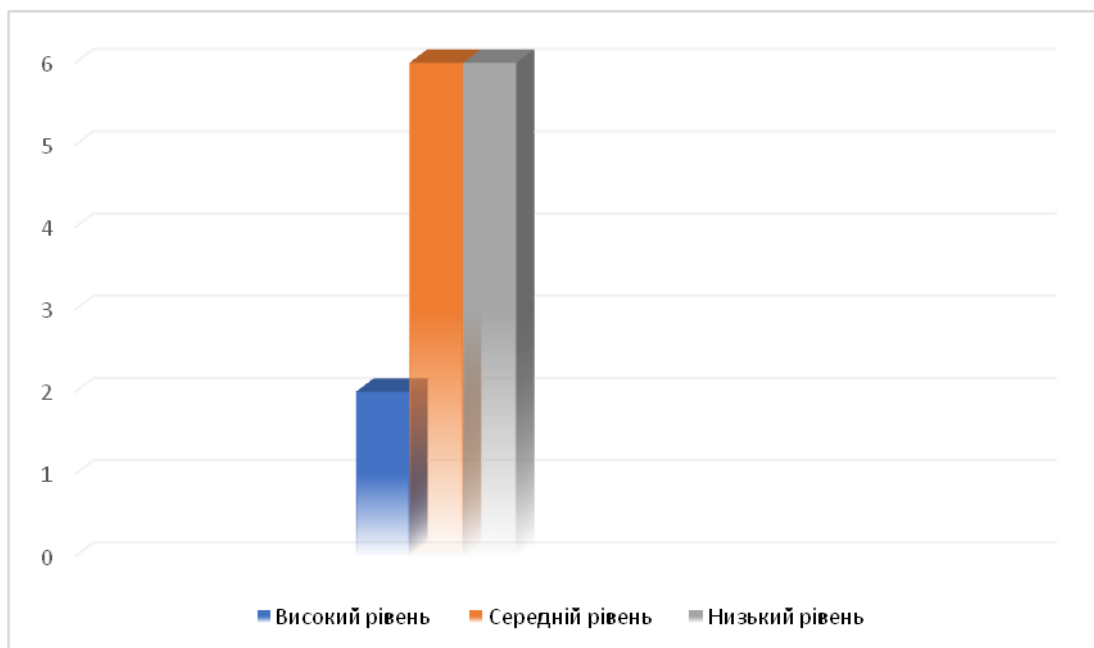
Рівні сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями та дітей з нормотиповим розвитком на констатувальному етапі дослідження

	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Діти з мовленнєвими порушеннями	2 (14%)	6 (43%)	6 (43%)
Діти з нормотиповим розвитком	8 (40%)	9 (45%)	3 (15%)

Із таблиці видно, що у дітей з мовленнєвими порушеннями переважає середній та низький рівні сформованості моральної свідомості за усіма критеріями на констатувальному етапі дослідження. Зокрема 2 (14%) дітей мали високий рівень, та по 6 (по 43% відповідно) проявили середній та низький рівні сформованості моральної свідомості після проведення усіх методик на констатувальному етапі дослідження.

Вбачаємо за необхідне продемонструвати рівень сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями на констатувальному етапі дослідження за допомогою діаграми (рис. 2.4).

Рис. 2.4 Рівні сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями на констатувальному етапі дослідження

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили необхідність пошуку шляхів ефективного формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями та проведення формувального етапу дослідження.

2.2. Апробація результатів дослідно-експериментальної роботи щодо впровадження у практику закладів спеціальної та інклюзивної освіти методики формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями

Формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями є важливим аспектом їхнього всебічного розвитку, що забезпечує гармонійне становлення особистості та сприяє соціальній адаптації. Проте, їхні особливі потреби часто ускладнюють процес засвоєння моральних норм і цінностей. Впровадження методик, спрямованих на розвиток моральної свідомості, у практику закладів спеціальної та інклюзивної освіти є необхідним кроком для створення сприятливого

середовища, де кожна дитина може отримати необхідну підтримку і можливості для розвитку.

Методи, засоби та прийоми формування моральної свідомості слід впроваджувати із врахуванням специфіки мовленнєвих порушень, адаптуючи їх до індивідуальних особливостей кожної дитини. Це включає не лише традиційні підходи, але й інноваційні методи, які сприяють активному залученню дітей у процес морального виховання, розвиток їхніх когнітивних, емоційних та діяльнісно-поведінкових аспектів моральної свідомості. Це дозволить не лише покращити моральну свідомість дітей з мовленнєвими порушеннями, але й сприятиме їхньому загальному розвитку, підвищенню рівня самооцінки та впевненості у власних силах.

Низький рівень сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями зумовив необхідність проведення формувального етапу дослідження.

Метою формувального етапу дослідження є використання різних методів, засобів та прийомів формування моральної свідомості: бесіди, розповідь, обговорення проблемних ситуацій, прочитаного тексту, ілюстрацій, сюжетних картинок, різні види ігор (дидактичні, настільні, сюжетно-рольові), групова робота тощо.

Основними напрямками роботи щодо формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями є:

- 1) поглиблення та розширення знань про моральну свідомість; формування елементарних морально-етичних понять, моральних норм та правил; простеження їх взаємозв'язку з нормами поведінки;
- 2) розвиток емоційно-почуттєвої сфери (моральних, етичних почуттів, позитивних ставлень до оточення, себе, довкілля);
- 3) опанування дітьми навичками моральної поведінки, уміннями поводитися відповідно до моральних норм та загальнолюдських правил.

Відповідно до визначених напрямів, на формувальному етапі дослідження слід:

– розкривати дітям особистісний зміст морально-етичних рис характеру та цінностей (справедливість, чесність, доброта, толерантність тощо);

– формувати у дітей моральні еталони поведінки на основі засвоєння ними норм і правил.

– послідовно залучати дітей до дотримання моральних норм суспільства;

– розвивати емоції та моральні мотиви поведінки, які сприяють налагодженню міжособистісних взаємин із дорослими та однолітками; навчати дітей з мовленнєвими порушеннями бути чуйними до ровесників і старших, розвивати здатність до співпереживання, вміння вирішувати конфлікти, бажання допомогти, поспівчувати тощо;

– формувати позитивний моральний досвід самих дітей;

– спрямовувати їх свідомість, почуття, поведінку на оволодіння основами моралі і реалізацію загальнолюдських рис характеру у повсякденному житті;

– посилювати увагу до формування основ загальнолюдських якостей особистості дитини: організованості, дисциплінованості, самостійності в поведінці, взаєминах і спільній діяльності, відповідальності і наполегливості в досягненні позитивних цілей;

– вчити дітей аналізувати свої дії, вчинки, мотиви, адекватно оцінювати їх та співвідносити їх із загальнолюдськими, моральними цінностями, учити розрізняти позитивні й негативні вчинки, давати їм оцінку;

– сприяти розумінню того, яке велике значення має дотримання моральних норм та правил;

– формувати звички культурної поведінки, сприяти спілкуванню з ровесниками і дорослими; виховувати культуру діяльності, прагнення досягати позитивного результату в індивідуальній і спільній діяльності;

– формувати моральне обличчя особистості дитини як члена демократичного суспільства [33, с. 11].

Ефективність процесу формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями залежить від вибраних педагогом методів, засобів та прийомів.

Беззаперечно, найбільш дієвими є різні види ігор, які дохідливо допомагають показати зразки позитивних або негативних дій та норм моральної культури. Ігри допомагають дітям не лише розуміти, а й внутрішньо відчувати важливість моральних цінностей та норм. Через ігрові ситуації діти можуть навчитися приймати рішення в складних етичних ситуаціях та розвивати навички морального мислення. Граючи ролі в різних сценаріях, діти можуть бачити, які дії є прийнятними або неприйнятними з моральної точки зору, і відчути наслідки цих дій. Ігри дозволяють дітям відчувати емоції, пов'язані з різними ситуаціями, що сприяє розвитку емпатії та співчуття. Ігрові форми дозволяють дітям не лише засвоювати нові знання про моральні цінності, а й застосовувати їх у практичних ситуаціях [35, с. 42].

Наприклад, дидактичні ігри (Додаток В) формують знання та уявлення про норми моральної поведінки. Рольові ігри дозволяють дітям відчути себе в різних ситуаціях та приймати рішення на основі морально-етичних принципів. Це сприяє розвитку навичок самооцінки та вирішення конфліктів.

Бесіда, розповідь, відповідь на запитання, заповнення пропусків, продовження тверджень на тему моральної свідомості та культури є ефективними у процесі формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. При наданні інформації в ході бесіди чи розповіді, діти вчаться дотримуватися добросовісності, бути толерантними, ввічливими. Наприклад, обговорюючи ситуації, в яких герої проявляють доброту і взаємодопомогу, діти починають розуміти важливість цих якостей у своєму житті. Підкреслюючи значення поваги до інших, педагоги

формують у дітей розуміння того, як їхня поведінка впливає на оточуючих [36, с. 117].

Приблизною тематикою можуть бути такі бесіди: «Бережне ставлення до громадського майна та особистих речей», «В чому небезпека байдужості», «Твоя життєва позиція», «Чесність і правдивість», «Дружба і товаришування», «Скромність», «Чуйність і уважність», «Бути вихованим. Що це значить?» тощо

Бесіди можуть бути колективними, коли виникає необхідність у роз'ясненні моральних норм і правил групі дітей та індивідуальними – проводяться в зв'язку з відповідним вчинком дитини і вимагають індивідуального підходу.

Наприклад:

Колективна бесіда:

Кого ми називаємо чесним?

Коли про людину говорять, що вона правдива?

Як ви розумієте, що значить бути чесним і правдивим?

Як називають тих, хто говорить неправду?

Індивідуальна етична бесіда:

Чому ти сміявся із Саша, який впав? Чи правильно ти зробив?

Якою можна назвати твою поведінку? Чому ти так вважаєш?

Як би ти вчинив зараз?

Що має зробити людина, коли побачила, що хтось впав?

У роботі з дітьми для формування моральної свідомості рекомендується проводити різні дискусії на такі теми як: «Чому життя є найважливішою людською цінністю?», «Якщо друг попав у біду...», «Якщо я неправий...», тощо.

Ефективним методом формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями є обговорення морально-етичних проблемних ситуацій, які сприяють тому, що діти вчаться знаходити вихід з різних ситуацій, відповідно до загальнолюдських норм та правил поведінки. Діти

вчаться аналізувати ситуації, оцінювати різні варіанти поведінки та їхні наслідки. Це сприяє розвитку здатності до прийняття виважених і відповідальних рішень. Аналіз морально-етичних ситуацій допомагає дітям зрозуміти важливість таких цінностей, як чесність, доброта, справедливість, відповідальність, емпатія. Вони вчаться керуватися цими принципами у своєму житті [45, с. 18].

Прикладами можуть слугувати розв'язання морально-етичних ситуацій (Додаток Г), притча «Старий і яблуня» (Додаток Д).

Дієвим та ефективним методом формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями є робота із приказками, прислів'ями та іншою народною мудрістю. Використання народної творчості у поєднанні з активними методами навчання може сприяти розвитку співпраці, толерантних стосунків та вихованню у дітей поваги, доброти та інших моральних якостей. Це сприяє формуванню морально-етичних та загальнолюдських цінностей, почуття власної гідності, справедливості та відповідальності за навколишнє середовище, а також сприяє гармонійному розвитку, формуванню особистості дитини, збільшенню самостійності та дисциплінованості [47, с.80].

Наприклад:

Не копай другому ями, то й сам не упадеш.

Ласкаве слово пом'якшує серце.

Зле слово камінцем на серце падає.

Хороше слово вогонь гасить.

Гостре, а не ніж, ріже, аж до серця дістає, а кров не йде.

Обговорення ілюстративного матеріалу також є ефективним методом формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. Ілюстративний матеріал надає візуальну підтримку для зрозуміння та аналізу моральних ситуацій, що особливо корисно для дітей з мовленнєвими порушеннями, які можуть мати обмеження у висловлюванні своїх думок. Поділ інформації за допомогою ілюстративного матеріалу стимулює активну

участь дітей у дискусіях про моральні аспекти різних ситуацій та розвиток їхнього критичного мислення. Діти вчаться на прикладі конкретних ситуацій, розглядаючи їхні наслідки та вплив на оточуючих, що сприяє засвоєнню моральних цінностей [54, с. 152].

Варто відзначити, що ілюстративний матеріал може бути адаптований до потреб кожної дитини, забезпечуючи індивідуалізований підхід до формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями.

Прикладами сюжетних ілюстрацій можуть бути:

Робота в групах також є ефективною у процесі формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. Учасники групи можуть надавати один одному зворотний зв'язок та взаємну оцінку щодо моральності та етичності їхньої поведінки. Це сприяє взаємній підтримці та розвитку моральної свідомості у дітей. Група може сприяти формуванню в учасників відчуття колективної відповідальності. Колективна діяльність може заохочувати кожного учасника групи до відчуття своєї важливості в досягненні спільних цілей, що вимагає морально-етичної дії та взаєморозуміння [24, с. 13].

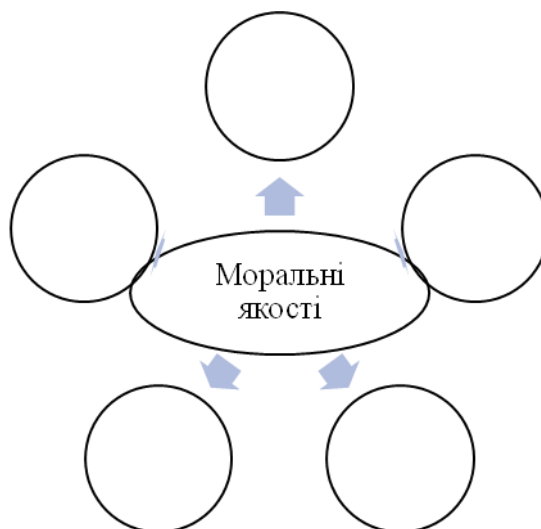
Робота в групах «Твори добро»

Групи отримують не закінчені ситуації та повинні знайти різні способи допомоги людям чи тваринам у тій чи іншій ситуації. Мають обговорити і один представник з команди відповідає.

- Ви дізналися, що поруч живе самотня бабуся...
- У когось важко захворіла близька людина...
- Хлопчик забув в автобусі ранець з підручниками...
- Ви знайшли біля свого будинку маленьке кошеня...

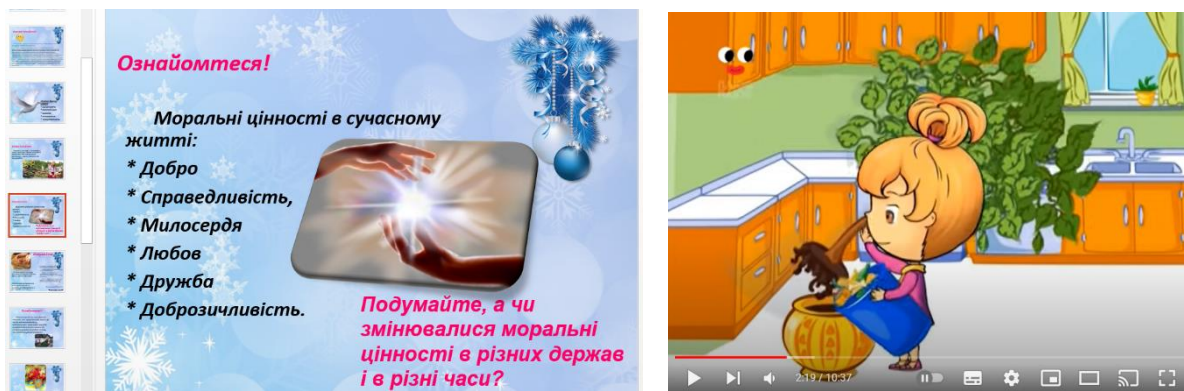
Сучасні заклади спеціальної та інклюзивної освіти передбачають впровадження інноваційних методів, засобів та прийомів. Серед них важливе місце у процесі формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями займають інтерактивні технології, створення проєктів, використання інформаційно-комунікаційних технологій (презентації, інтерактивні вправи на онлайн-платформах тощо). Наприклад:

«Асоціативний куц»

Широке використання інформаційно-комунікаційних технологій також сприяє формуванню моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. За допомогою ІКТ відбувається перегляд фільмів, мультфільмів, презентацій з подальшим обговоренням проблем моральності та цінностей.

Спільні колективні справи, спрямовані на допомогу, підтримку людей, які цього потребують також впливають на формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. Наприклад написання листівки другу, який знаходиться у лікарні, відвідування його, підтримування солдатів у зоні бойових дій (надсилання їм листівок, плакатів, подарунків), відвідування притулків для собак, котів, волонтерська діяльність тощо. Усе це, беззаперечно, формує готовність дитини надавати підтримку близьким, оточуючим, слабшим себе, робити подарунки, виховувати добре ставлення до однолітків та оточуючих, формувати милосердя, співчуття.

Ефективними у процесі формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями є створення ситуацій морального вибору у закладі освіти. Цей метод передбачає використання особливих вправ, спрямованих на формування моральних мотивів поведінки у дітей. Такі вправи можуть бути запрограмовані педагогом або обрані дітьми самостійно. Наприклад, педагог може запропонувати дітям дивитися новий фільм або допомагати однокласнику полити квіти, погодувати рибку тощо. Якщо діти відкладають приємну для них справу, щоб виконати обов'язок, необхідний з погляду моральних норм, то вони повинні мати змогу здійснити його без зволікань [32, с. 104].

Заохочення дитини до моральних вчинків також є доцільним у процесі формування моральної свідомості. Використання цього методу вимагає від педагога великого педагогічного такту. Прагнення до моральної поведінки має бути підтримане, схвалене дорослим, однак щоразу це робити складно. Дитину треба підвести до усвідомлення, що така поведінка важлива,

необхідна і корисна для неї, приємна для інших. Заохочення необхідні, якщо дитина вперше виявляє ініціативу в моральних вчинках: поступається власними бажаннями, часом, дорогими для неї речами, іграшками на користь інших; поводить морально стосовно того, хто її образив.

Ранкові зустрічі також є ефективними у формуванні моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. Під час проведення ранкової зустрічі відбувається розвиток важливих навичок дітей, серед яких – навички спілкування, поваги та позитивному ставленню один до одного; вона охоплює цінності, які стають основою для створення відповідальної та дбайливої спільноти дітей. У процесі ранкових зустрічей діти вчать уважно ставитися до думки товариша, незалежно від особистих симпатій чи антипатій. Важливого значення набуває здатність дитини говорити і слухати, робити вибір, уникати конфліктів. Під час виконання парних чи групових завдань в дітей формуються моральні почуття справедливості, відповідальності за спільну справу тощо [40, с. 175].

Ефективним та сучасним засобом формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями є виготовлення лепбуків. Лепбук (інтерактивна тематична папка) – гарний помічник в ознайомленні дітей з етичними нормами буття, моральними поняттями та якостями. Під час роботи з лепбуком можна мотивувати дітей до пізнавальної діяльності, розв'язання проблемних ситуацій, розвитку вміння аналізувати моделі поведінки інших та свою власну, формувати морально-етичні погляди і переконання, спонукати до моральних суджень і оцінок тощо. Зібрані в одній саморобній книжці різноманітні картки, ілюстрації, проблемні питання, ігри, творчі завдання, тощо допомагають дітям глибше осягнути морально-етичні поняття, зорієнтуватися у виборі способу своєї поведінки і вчинків.

Варто зазначити, що для успішного формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями педагогу необхідно створити певну атмосферу, яка сприятиме розвитку у дітей поваги один до одного, емоційного співпереживань, допомоги, толерантності, співчуття тощо.

Схильність до наслідування, сприймання, навіюваність, значний рівень авторитету педагога, також дають широку можливість для виховання моральних почуттів. У дитячому колективі часто з'являються ситуації морального вибору, тому прийняті правильні вирішення дозволяють набуті необхідний моральний досвід, розширити його моральні знання [50, с. 31].

Ефективність формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями залежить від дотримання педагогом психолого-педагогічних передумов:

- врахування індивідуальних особливостей кожної дитини з мовленнєвими порушеннями, а також їхніх потреб і можливостей у формуванні моральної свідомості;

- врахування особистісного досвіду моральної поведінки дітей з мовленнєвими порушеннями;

- забезпечення безпечного, підтримуючого та емпатичного середовища, де діти відчують себе комфортно для висловлення своїх думок, почуттів та спостережень щодо моральних питань;

- використання широкого спектру педагогічних та методичних прийомів, таких як гра, обговорення, ілюстрації, моделювання ситуацій тощо, які допомагають дітям краще розуміти та внутрішньо усвідомлювати моральні аспекти життя;

- послідовність та неперервність процесу формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями;

- педагоги самі повинні виступати як приклади моральної поведінки та вчинків, що сприяє формуванню позитивного морального образу для дітей;

- співпраця з батьками дітей для підтримки та посилення моральних цінностей вдома та в закладі освіти [52, с. 137].

Для того щоб робота із формування моральної свідомості у дітей із мовленнєвими порушеннями була ефективною, педагоги мають бути обізнані із особливостями цього процесу. На нашу думку, готовність педагога до формування моральної свідомості у дітей включає основні компоненти:

1. Усвідомлення педагогами важливості проблеми формування моральних якостей у дітей з мовленнєвими порушеннями, осмислення їх у просторі взаємин «особистість – особистість» на рівні групи, громади, суспільства загалом. Надзвичайно важливим є розуміння педагогами своєї відповідальності як вихователів молодого покоління, які впливають передусім прикладом власної поведінки. Беззаперечно, проблема формування моральної свідомості має відображатися в різних формах урочної, позаурочної роботи, в повсякденному житті, під час спільних колективних справ тощо.

2. Удосконалення форм, методів, засобів, використання як традиційних, так й інноваційних форм, що базуються на ідеях гуманістичної педагогіки, водночас цікавих для сучасних дітей і які позитивно сприймаються ними. Особливу увагу варто приділити заняттям, що мають елементи дискусій, диспутів, етичних бесід, сприяючи розвитку у дітей критичного, рефлексивного, водночас піклувального мислення щодо себе та навколишнього світу.

3. Сприяння педагогів у підвищенні педагогічної культури батьків, сприйняття їх як партнерів у процесі формування моральної свідомості, адже без належної взаємодії закладу освіти і сім'ї суспільний запит на становлення духовно, морально і соціально зрілої особистості, яка цінує власне життя і життя інших, зреалізувати неможливо. Одна з ключових ідей у цьому процесі – сприйняття батьків як партнерів. Це означає, що педагоги повинні бачити в батьках не просто осіб, які виконують свої обов'язки, а рівноправних учасників освітнього процесу, які мають значний вплив на формування моральної свідомості дітей. Такий підхід забезпечує глибше розуміння потреб і особливостей кожної дитини, що сприяє створенню індивідуальних підходів до їх виховання. Спільні зусилля педагогів і батьків дозволяють створити гармонійне середовище, в якому дитина відчуває підтримку і розуміння як у закладі освіти, так і вдома. Це особливо важливо в контексті виховання цінностей, що включають повагу до власного життя і життя

інших, відповідальність за свої дії, емпатію та соціальну активність [39, с. 90].

Після дотримання виокремлених психолого-педагогічних передумов формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями та впровадження різних методів, засобів та прийомів (бесіди, розповідь, обговорення проблемних ситуацій, прочитаного тексту, ілюстрацій, сюжетних картинок, різні види ігор (дидактичні, настільні, сюжетно-рольові), групова робота, інтерактивні технології навчання, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій) було проведено повторне тестування (контрольний етап) дітей тими ж самими методиками, що і на початковому етапі дослідження і виявлено, що у дітей значно підвищилися показники моральної свідомості за усіма критеріями.

Після повторного проведення бесіди для визначення сформованості когнітивного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями на контрольному етапі дослідження було отримано такі результати (табл. 2.5):

Таблиця 2.5

Порівняльний аналіз рівнів сформованості когнітивного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями та дітей з нормотиповим розвитком на констатувальному та контрольному етапах дослідження

Рівні	Діти з мовленнєвими порушеннями		Діти з нормотиповим розвитком	
	До початку експерименту	Після завершення експерименту	До початку експерименту	Після завершення експерименту
Високий рівень	3 (21%)	8 (58%)	10 (50%)	10 (50%)

Середній рівень	7 (50%)	3 (21%)	6 (30%)	6 (30%)
Низький рівень	4 (39%)	3 (21%)	4 (20%)	4 (20%)

Як бачимо із таблиці, після проведеної роботи із дітьми з мовленнєвими порушеннями значно покращився рівень сформованості когнітивного критерію моральної свідомості: 8 дітей (58%) проявили високий рівень, на констатувальному етапі таких дітей було лише 3 (21%). Дітей із середнім рівнем моральної свідомості за когнітивним критерієм на контрольному етапі дослідження було 3 (21%), що на 4 менше (на 39%), порівняно із констатувальним етапом. 3 дітей (21%) проявили низький рівень моральної свідомості за когнітивним критерієм, що на 1 менше (на 8%), порівняно із констатувальним етапом дослідження.

Діти з нормотиповим розвитком, які не брали участі у корекційній роботі, залишились на попередньому рівні сформованості когнітивного критерію моральної свідомості. Тобто розподіл їхніх показників практично не змінився: високий рівень зберігся у 10 (50%) дітей, середній рівень - у 6 (30%) дітей та низький рівень - у 4 (20%) досліджуваних.

Такі результати свідчать про значний прогрес у формуванні моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями після проведеної роботи. Діти проявляли більше знань про норми моральної поведінки. Діти не лише проявляли більше знань про норми моральної поведінки, але і виявили здатність до більш глибокого розуміння цих норм та їхнього застосування у різних життєвих ситуаціях. Збільшення кількості дітей з високим рівнем сформованості когнітивного критерію моральної свідомості свідчить про те, що вони стали більш освіченими та усвідомленими у сфері моральних цінностей і правил.

Повторне впровадження методики «Оціни вчинок» для виявлення сформованості емоційно-ціннісного критерію моральної свідомості у дітей з

мовленнєвими порушеннями також дозволило виявити також покращенні показники у дітей.

Рівні сформованості емоційно-ціннісного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями на констатувальному та контрольному етапах дослідження зазначено у табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Порівняльний аналіз рівнів сформованості емоційно-ціннісного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями та дітей з нормотиповим розвитком на констатувальному та контрольному етапах дослідження

Рівні	Діти з мовленнєвими порушеннями		Діти з нормотиповим розвитком	
	До початку експерименту	Після завершення експерименту	До початку експерименту	Після завершення експерименту
Високий рівень	3 (21%)	9 (64%)	8 (40%)	8 (40%)
Середній рівень	5 (36%)	2 (15%)	7 (35%)	7 (35%)
Низький рівень	6 (43%)	3 (21%)	5 (25%)	5 (25%)

Після проведеної роботи із дітьми на формуальному етапі дослідження, було з'ясовано, що у них значно покращився рівень сформованості емоційно ціннісного критерію моральної свідомості: 9 дітей

(64%) проявили високий рівень, на констатувальному етапі таких дітей було лише 3 (21%). Дітей із середнім рівнем моральної свідомості за емоційно-ціннісним критерієм на контрольному етапі дослідження було 2 (15%), що на 5 менше (на 21%), порівняно із констатувальним етапом. 3 дітей (21%) проявили низький рівень моральної свідомості за емоційно-ціннісним критерієм, що на 3 менше (на 22%), порівняно із констатувальним етапом дослідження.

Такі результати свідчать про значний прогрес у формуванні моральної свідомості у дітей після проведеної роботи на формувальному етапі дослідження. Збільшення кількості дітей з високим рівнем сформованості емоційно-ціннісного критерію моральної свідомості з 3 до 9 осіб, а також зменшення кількості дітей із середнім та низьким рівнями моральної свідомості, свідчить про успішність заходів, що були вжиті на цьому етапі. Діти стали більш чутливими до моральних цінностей, емоційно залученими та здатними адекватно оцінювати ситуації з морального погляду.

Після формувального етапу дослідження було проведено повторне спостереження за дітьми із мовленнєвими порушеннями задля виявлення сформованості у них діяльнісно-поведінкового критерію моральної свідомості.

У процесі спостереження за дітьми на контрольному етапі дослідження метою було оцінити, наскільки ефективними були впроваджені методи, заходи та прийоми, спрямовані на формування діяльнісно-поведінкового критерію моральної свідомості. Зокрема, вивчити, як діти взаємодіяли з оточуючими, як вони вирішували конфліктні ситуації, чи дотримувалися вони моральних норм у своїй поведінці. Метою було також виявлення змін у їхній поведінці та рівні моральної свідомості після завершення формувального етапу і визначення подальших напрямків роботи для підтримки та покращення сформованості цього критерію.

Результати було проаналізовано та визначено три рівні сформованості моральної свідомості дітей із порушеннями мовлення за діяльнісно-поведінковим критерієм: високий, середній, низький (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Порівняльний аналіз рівнів сформованості діялісно-поведінкового критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями та дітей з нормотиповим розвитком на констатувальному та контрольному етапах дослідження

Рівні	Діти з мовленнєвими порушеннями		Діти з нормотиповим розвитком	
	До початку експерименту	Після завершення експерименту	До початку експерименту	Після завершення експерименту
Високий рівень	1 (7%)	7 (50%)	7 (35%)	7 (35%)
Середній рівень	6 (43%)	3 (21%)	9 (45%)	9 (45%)
Низький рівень	7 (50%)	4 (29%)	4 (20%)	4 (20%)

Як бачимо із таблиці, після проведеної роботи із дітьми з мовленнєвими порушеннями значно покращився рівень сформованості діялісно-поведінкового критерію моральної свідомості: 7 дітей (50%)

проявили високий рівень, на констатувальному етапі таких дітей було лише 1 (7%). Дітей із середнім рівнем моральної свідомості за діяльнісно-поведінковим критерієм на контрольному етапі дослідження було 6 (43%), що на 3 менше (на 22%), порівняно із констатувальним етапом. 4 дітей (29%) проявили низький рівень моральної свідомості за діяльнісно-поведінковим критерієм, що на 3 менше (на 21%), порівняно із констатувальним етапом дослідження.

Під час спостереження за дітьми було виявлено, що у їхній поведінці проявлялися принципи справедливості, толерантності, доброти та співчуття, що свідчить про покращення морально-етичних цінностей та розвиток емпатії. Це, в свою чергу, позитивно вплинуло на загальний психологічний клімат у групі та сприяло більш гармонійному соціальному розвитку кожної дитини. Спостерігалось зниження кількості конфліктів та агресивної поведінки серед дітей. Вони стали краще розуміти емоції інших людей та адекватніше реагувати на них, що сприяло мирному вирішенню суперечок. Діти стали частіше допомагати один одному, проявляти підтримку та співчуття.

Результати усіх методик було проаналізовано та систематизовано у загальну таблицю, де визначено рівень сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями на контрольному етапі дослідження (після формувального етапу – використання різних методів, засобів та прийомів роботи таких як бесіди, розповідь, обговорення проблемних ситуацій, прочитаного тексту, ілюстрацій, сюжетних картинок, різні види ігор, групова робота), (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Порівняльний аналіз рівнів сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями та з нормотиповим розвитком на констатувальному та контрольному етапах дослідження

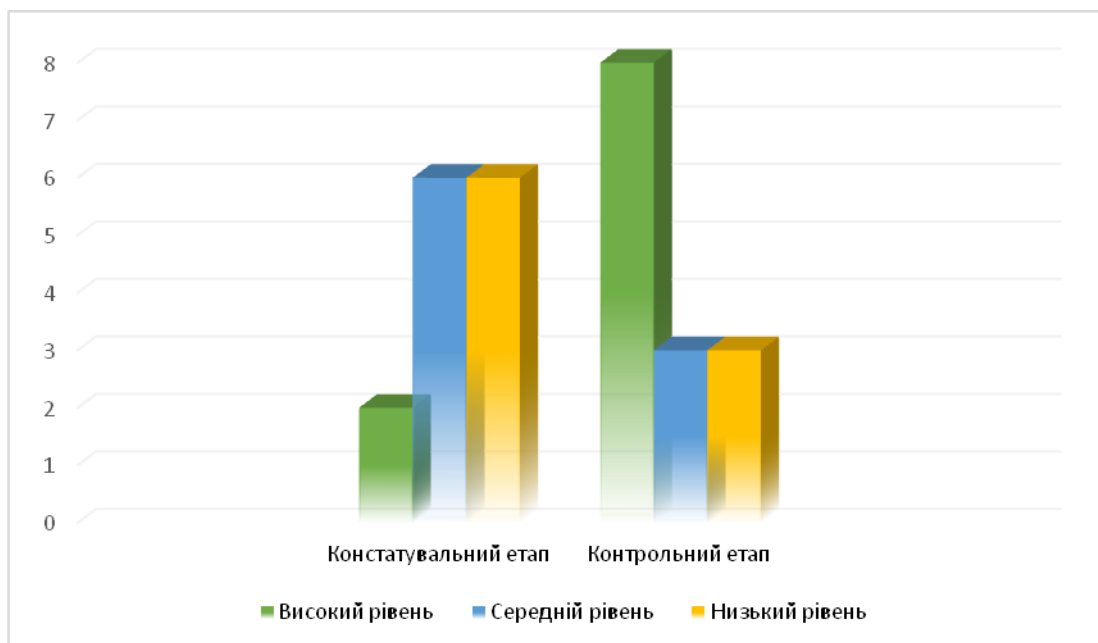
Рівні	Діти з мовленнєвими порушеннями	Діти з нормотиповим розвитком
-------	---------------------------------	-------------------------------

	До початку експерименту	Після завершення експерименту	До початку експерименту	Після завершення експерименту
Високий рівень	2 (14%)	8 (58%)	8 (40%)	8 (40%)
Середній рівень	6 (43%)	3 (21%)	9 (45%)	9 (45%)
Низький рівень	6 (43%)	3 (21%)	3 (15%)	3 (15%)

Як бачимо із таблиці, після проведеної роботи із дітьми з мовленнєвими порушеннями у них значно покращився рівень сформованості моральної свідомості: 8 дітей (58%) проявили високий рівень, на констатувальному етапі таких дітей було лише 2 (14%). Дітей із середнім рівнем моральної свідомості на контрольному етапі дослідження було 3 (21%), що на 3 менше (на 22%), порівняно із констатувальним етапом. 3 дітей (21%) проявили низький рівень моральної свідомості, що на 3 менше (на 22%), порівняно із констатувальним етапом дослідження.

Такі результати свідчать про успішність проведених корекційних заходів, спрямованих на покращення моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями. Збільшення кількості дітей з високим рівнем моральної свідомості та зменшення числа дітей із середнім і низьким рівнями свідчить про ефективність використаних виокремлених методів та прийомів.

Вбачаємо за необхідне показати на діаграмі позитивну динаміку розвитку моральної свідомості у дітей із порушеннями мовлення, яка узагальнює результати контрольного етапу дослідження (рис. 2.5)

Рис. 2.5 Динаміка розвитку моральної свідомості у дітей із мовленнєвими порушеннями на контрольному етапі дослідження (після проведеної роботи з дітьми)

Як бачимо із таблиці 2.8 та рис. 2.5, кількісні та якісні показники сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями значно змінилися, що свідчить про ефективність реалізованих нами психолого-педагогічних умов (врахування індивідуальних особливостей кожної дитини з мовленнєвими порушеннями; врахування особистісного досвіду моральної поведінки дітей; безпечне, стимулююче середовище; урізноманітнення методів роботи з дітьми; неперервність процесу формування моральної свідомості) та використаних методів, засобів та прийомів (бесіди, розповідь, обговорення проблемних ситуацій, прочитаного тексту, ілюстрацій, сюжетних картинок, різні види ігор (дидактичні, настільні, сюжетно-рольові), групова робота, інтерактивні технології навчання, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій).

Отже, результати дослідження демонструють, що систематична та цілеспрямована робота з дітьми з мовленнєвими порушеннями може суттєво покращити їх моральний розвиток та соціальну адаптацію. Позитивні зміни у поведінці дітей, зокрема покращення комунікативних навичок, зменшення

конфліктів, покращення саморегуляції, більший прояв моральних норм та правил підтверджують комплексний вплив методики на різні аспекти розвитку дітей, зокрема і їх моральну свідомість.

ВИСНОВКИ

1. З'ясовано стан досліджуваної проблеми у сучасній науці та практиці закладів інклюзивної освіти. Процес розвитку моральної свідомості відіграє значну роль у формуванні особистості дитини з мовленнєвими порушеннями. Моральне виховання не лише сприяє розвитку соціальних навичок, комунікативної компетентності та внутрішньої моральної міцності, але й формує в дитини систему цінностей, яка визначатиме її поведінку та взаємодію зі світом. Цей процес допомагає дитині з мовленнєвими порушеннями розуміти, приймати та дотримуватися моральних норм та принципів, що є необхідною умовою для її успішної інтеграції в суспільство та формування стійких відносин з іншими людьми. Завданням морального виховання є формування в особистості дитини системи цінностей, етичних норм і моральних принципів, сприяючи розвитку її емоційної інтелігентності, соціальної компетентності та здатності до саморегуляції, що допомагає їй стати морально свідомою, відповідальною та толерантною особистістю, здатною приймати морально обґрунтовані рішення і вести себе відповідно до загальноприйнятих моральних норм у суспільстві. Метою морального виховання є виробити в дитини внутрішню готовність до вибору морально правильних дій у будь-яких ситуаціях, незалежно від зовнішніх обставин

2. Визначено та обґрунтовано особливості формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями. Дитина з мовленнєвими порушеннями не володіє достатнім запасом моральних уявлень і понять для аналізу норм і правил поведінки. Вона не завжди може порівняти свою поведінку з поведінкою оточуючих, ясно собі уявити наслідки того чи іншого вчинку, дати правильну оцінку моральним спонуканням. Іноді дитина з мовленнєвими порушеннями поводить зовні правильно, але в основі її поведінки лежить тільки мотив підпорядкування. І навпаки, неправильний вчинок відбувається не завжди з поганих мотивів. В основі цих вчинків може

лежати нерозуміння ситуації і відносин, нестриманість, що є наслідком відсутності адекватних комунікаційних навичок або емоційних реакцій.

Моральна свідомість у дітей з мовленнєвими порушеннями має ряд особливостей, які обумовлені їх специфічними труднощами: засвоєння моральних норм, розвиток самооцінки, усвідомлення важливості загальнолюдських норм поведінки.

3. Розроблено та експериментально перевірено методику формування моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями. Теоретичний огляд проблеми формування навичок моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями зумовив необхідність проведення експериментального дослідження. Експериментальне дослідження проходило у три етапи: констатувальний, формувальний та контрольний.

На першому етапі (констатувальний) встановлено рівень сформованості моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями у порівнянні з дітьми з нормотиповим розвитком: 2 (14%) дітей мали високий рівень, та по 6 (по 43% відповідно) проявили середній та низький рівні сформованості моральної свідомості на констатувальному етапі дослідження. Результати констатувального етапу дослідження засвідчили необхідність пошуку шляхів ефективного формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями та проведення формувального етапу дослідження.

Метою формувального етапу дослідження було використання різних методів, засобів та прийомів формування моральної свідомості (бесіди, розповідь, обговорення проблемних ситуацій, прочитаного тексту, ілюстрацій, сюжетних картинок, різні види ігор, групова робота, інтерактивні технології навчання, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій тощо) та реалізація психолого-педагогічних передумов (врахування індивідуальних особливостей кожної дитини з мовленнєвими порушеннями; врахування особистісного досвіду моральної поведінки дітей; безпечне, стимулююче середовище; урізноманітнення методів роботи з дітьми; неперервність процесу формування моральної свідомості).

На третьому етапі дослідження (контрольний) було визначено ефективність визначеної методики формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями. На цьому етапі відбувалося повторне діагностування дітей з мовленнєвими порушеннями тими самими методиками, що й на початковому (констатувальному) етапі дослідження та виявлено, що після проведеної роботи із дітьми з мовленнєвими порушеннями у них значно покращився рівень сформованості моральної свідомості: 8 дітей (58%) проявили високий рівень, на констатувальному етапі таких дітей було лише 2 (14%). Дітей із середнім рівнем моральної свідомості на контрольному етапі дослідження було 3 (21%), що на 3 менше (на 22%), порівняно із констатувальним етапом. 3 дітей (21%) проявили низький рівень моральної свідомості, що на 3 менше (на 22%), порівняно із констатувальним етапом дослідження.

Отже, такі результати свідчать про успішність проведених корекційних заходів, спрямованих на покращення моральної свідомості дітей з мовленнєвими порушеннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева М. О. Формування толерантності учнів початкової школи у інклюзивному навчальному закладі. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2013. № 39(2). С. 36–41.
2. Андреева О. А. Сучасна педагогічна наука про сутність і зміст загальнолюдських цінностей. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2018. № 4 (84). С. 14–23
3. Архипова С. П. Особливості соціального виховання дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Соціальна педагогіка*. 2018. № 24 (1). С. 8–15.
4. Білоусова В. О., Киричок В. А., Чорна К. І. Виховання моральності підростаючого покоління: наук.-метод. посіб. Київ : Богдана, 2015. 288 с.
5. Бондар К. М. Теорія і практика інклюзивної освіти : навчально-методичний посібник. Кривий Ріг: КРЦО, 2019. 170 с.
6. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2016. № 2. С. 49–57.
7. Бусела В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ : Перун, 2015. 1736 с.
8. Вержиховська О. М. Моральне виховання дитини з порушеннями інтелекту молодшого шкільного віку в сім'ї. *Логопедія*. 2008. № 2. С. 36–43.
9. Винничук Р. В. Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в загальноосвітніх навчальних закладах : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2016. 176 с.
10. Винничук Р. В. Освітньо-виховні ідеї як основа виховання загальнолюдських цінностей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2015. № 124. С. 254–257.

11. Висоцька А. Особливості виховного процесу у спеціальних закладах для дітей з порушенням психофізичного розвитку. *Дефектологія*. 2010. №2. С. 37–40.
12. Волошина О. Підготовка майбутніх учителів до навчально-виховної роботи в умовах інклюзивного середовища. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2017. № 1. С. 31–39.
13. Воронцова В. О. Формування культури поведінки – запорука всебічного розвитку особистості. *Молодий вчений*. 2017. № 7. С. 42–48.
14. Ганнусенко Н. І. Сучасні підходи до морального виховання особистості: теоретичний аспект. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. АПН України. ін-т пробл. виховання. Житомир, 2016. № 6. С. 28–32.
15. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
16. Гоцко Г. І. Особливості організації освітнього процесу в умовах реалізації основних засад інклюзивного навчання. *Психологія і педагогіка*. 2018. № 3. С. 45–49.
17. Гриньова М. В. Особистісно орієнтована технологія навчання та виховання. *Компоненти педагогічної майстерності викладача*. 2015. № 10. С. 25–28.
18. Дубогай О. Д. Теоретичні та методичні аспекти особистісно орієнтованого підходу у вихованні дітей. *Дошкільна освіта*. 2015. № 2 (8). С. 17–24.
19. Дубровська Л. О., Дешко О. О. Формування моральних якостей молодших школярів: теоретичний аспект. *Психолого-педагогічні науки*. 2017. № 3. С. 69–74.
20. Дятленко Н. М. Розвиток самоповаги у дітей. Харків: Діса Плюс, 2016. 208 с.
21. Єгорова І. Ю. Морально-етичне виховання учнів з особливими потребами. *Таврійський вісник освіти*. 2014. № 3. С. 78–85.

22. Журавльова Л. С. Сучасні підходи до вивчення порушень мовленнєвого розвитку дітей. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2016. № 8. С. 89–101.

23. Заболоцька С. Психолого-педагогічні засади розвитку моральних форм поведінки дошкільників. *Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації»*. 2015. № 2. С. 24–29.

24. Заєркова Н. В. Трейтяк А. О. Інклюзивна освіта від А до Я: порадник для педагогів і батьків. Київ: Знання, 2016. 68 с.

25. Зверєва І. Д. Діагностика моральної вихованості дітей. *Початкова освіта і виховання*. 2019. № 9. С. 18–22.

26. Кайдалова Г. П. Організація виховної роботи щодо формування толерантності дітей молодшого шкільного віку в умовах інклюзивної освіти. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. *Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2016. № 31. С. 45–49.

27. Калініна К. Є. Класифікація методів морального виховання молоді. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2008. № 12. С. 41–43.

28. Калініченко О. І. Особливості формування інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини. *Практика, досвід, перспективи*. 2018. № 5. С. 9–14.

29. Ковальова Т. Тлумачний словник української мови. Харків : Фоліо, 2018. 254 с.

30. Козленко О. О. Формування толерантності молодших школярів в умовах інклюзивної освіти. Харків: ХНУ, 2020. 67 с.

31. Колишкін О. В. Психолого-педагогічна характеристика дітей з мовленнєвими порушеннями. *Корекційна освіта*. 2013. № 2. С. 175–183.

32. Ляпунова В. А. Міжособистісне спілкування дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах інклюзивної освіти. *Педагогіка*

формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць. 2020. № 2 (70). С. 104–107.

33. Матвеєва Н. О. Особливості формування базових якостей молодших школярів у світлі вимог Концепції НУШ: методичні рекомендації. Івано-Франківськ, 2019. 22 с.

34. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнко, 2015. 311 с.

35. Мирошкінова Н. Культура поведінки – перший крок до інтелігентності. *Початкова школа*. 2016. № 3. С. 42–44.

36. Несторук Н. А., Краснощок Д. П. Виховання в цілісному педагогічному процесі в умовах інклюзивної освіти. *Інклюзивна освіта*. 2021. № 4. С. 117–118.

37. Осауленко Л. А. Формування моральної поведінки учнів з вадами розвитку: метод. посіб. Золотоноша, 2014. 100 с.

38. Поліщук В. М. Вікова і педагогічна психологія: навчальний посібник. Суми : Університетська книга, 2019. 352 с.

39. Порошенко М. А. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів: навч.-метод. посібн. Київ: Знання, 2018. 252 с.

40. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник : навчальний посібник. Київ: Каравела, 2012. 328 с.

41. Прокопенко А. А. Особливості ознайомлення з оточуючим світом дітей з особливими освітніми потребами. Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України: збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 23-24 березня 2023 року. Івано-Франківськ, 2023. С. 175–181.

42. Рібцун Ю. В. Дитина з порушеннями мовленнєвого розвитку. Київ : Кенгуру, 2019, 40 с.

43. Романюк Л. В. Становлення цінностей особистості: концептуальна модель та її методологічний потенціал. *Психологія особистості*. 2013. № 1 (4). С. 138–148.

44. Савінова Н. В., Серeda І. В., Борулько Д. М. Технології корекційно-виховного процесу : навчально- методичний посібник. Миколаїв : Гліон, 2018. 172 с.

45. Скрипник Н. Формування цінностей у дітей з особливими освітніми потребами. *Інноваційна педагогіка*. 2022. № 2. С. 18–24.

46. Сучасні теоретичні й прикладні контексти спеціальної та інклюзивної освіти. *Збірник тез доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (16-19 травня 2024 р., Луцьк) за заг. ред. проф. І.Б. Кузави* І. М. Брушневська, Г. О. Гац, Н.С. Карабанова, З. С. Мацюк, В.Ф. Сергеева, І.І. Сидорук, Л. П. Стасюк,. Луцьк, 2024. 326 с.

47. Тарасова В. В. Навчання та виховання дітей із порушенням інтелекту: навчально-методичний посібник. Харків, 2017. 125 с.

48. Трофименко Л.І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ: Програмно-методичний комплекс. 2013. 108 с.

49. Удич З. І. Середовищний підхід у впровадженні інклюзивної освіти в середній загальноосвітній школі. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. *Педагогіка*. 2017. № 3. С. 127–134.

50. Фасолько Т. С. Теоретико-методологічні засади формування моральної компетенції дітей крізь призму загальнолюдських духовних цінностей. Вісник Інститут розвитку дитини. *Філософія, педагогіка, психологія*. 2013. № 29. С. 115–119.

51. Федорченко Т. Е. Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навч. посіб. Тернопіль: Астон, 2005. 116 с.

52. Харченко Н. В., Кундій Ж. П. Формування комунікативної толерантності у молоді в умовах інклюзивної освіти. *Україна. Здоров'я нації*. 2020. № 3/1 (61). С. 137–143.

53. Шевців З. Основи інклюзивної педагогіки: підручник. Київ: ЦУЛ, 2017. 248 с.

54. Юшкевич Ю. С. Теоретико-методологічні засади дослідження морально-етичних цінностей. *Наукове пізнання : методологія та технологія*. 2012. № 2 (29). С. 152–157.

ДОДАТКИ

Додаток А

Орієнтовний перелік питань до інтерв'ю для визначення сформованості когнітивного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями

Ми хочемо дізнатися, як ти розумієш певні правила поведінки та моральні ситуації.

Будь ласка, відповідай чесно на запитання:

1. Чому важливо ділитися іграшками з іншими дітьми?
  - а) щоб всі були щасливі
  - б) щоб уникнути конфліктів
  - в) не знаю.
2. Що ти зробиш, якщо побачиш, що твій друг засмучений?
  - а) підтримаю його і спробую розвеселити
  - б) залишу його одного
  - в) нічого не зроблю.
3. Чому потрібно допомагати старшим людям?
  - а) вони можуть потребувати нашої допомоги
  - б) це правильно і ввічливо
  - в) не знаю
4. Твій друг у дитячому садочку взяв іграшку іншої дитини без дозволу. Що ти зробиш?
  - а) розкажеш вихователю, що твій друг взяв чужу іграшку
  - б) поговориш з другом і порадиш повернути іграшку
  - в) нічого не зробиш, продовжиш гратися зі своїм другом
5. Ти знайшов на вулиці гроші. Що ти зробиш?
  - а) поверну їх тому, хто загубив
  - б) візьму їх собі
  - в) покажу дорослому і запитаю, що робити
6. Твій однокласник завжди забуває свої ручки вдома і позичає у тебе. Що ти думаєш про це?
  - а) він повинен навчитися відповідальності
  - б) я завжди готовий допомогти йому
  - в) мені байдуже.

7. Ти бачиш, як старша дитина дражнить молодшу. Що ти зробиш?

- а) зупиню її і захищу молодшого
- б) скажу про це вихователю
- в) нічого не зроблю, це не моє діло

8. Твій друг обіцяв прийти на твоє свято, але не прийшов і не попередив. Як ти будеш себе почувати?

- а) засмучусь, бо він порушив обіцянку
- б) зрозумію, що у нього могли бути важливі причини
- в) мені байдуже

Для кожної відповіді дитина отримує бали, що дозволяють оцінити її моральну свідомість за когнітивним критерієм.

Відповідь, що демонструє високе розуміння моральних норм та суджень: 2 бали.

Відповідь, що демонструє середнє розуміння: 1 бал.

Відповідь, що демонструє низьке розуміння: 0 балів

Високий рівень: 20-24 бали

Середній рівень: 10-19 балів

Низький рівень: 0-9 балів

Додаток Б**Методика «Оціни вчинок» для виявлення сформованості емоційно-ціннісного критерію моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями**

Мета: Визначити рівень моральної свідомості, оцінювати відповідні вчинки (свої та інших людей).

Матеріал: 12 картинок серії «оціни вчинок».

Інструкція: вправа проводиться індивідуально з кожною дитиною.

Процедура виконання: Запропонувати дітям розглянути малюнки і дати оцінку вчинкам дітей. Хто з дітей вчиняє погано? А хто добре? Чому?

Критерії оцінювання:

1 бал – за оцінку вчинку, зображеного на картинці, яка орієнтована на дотримання морально-етичних норм, диференціацію понять «добро» та «зло»;

0 балів – за оцінку, яка суперечить нормам моралі. 4 бали (12–10) – високий рівень; 3 бали (9–4) – середній рівень; бал (3–0) – низький рівень

Додаток В

Гра «Дзеркало»

У рамці «дзеркала» з'являються по черзі діти, у зовнішньому вигляді яких є певний непорядок. Діти кажуть ввічливо однолітку, що треба зробити, щоб зовнішність відповідала нормі.

У цій грі у дітей формується вміння ввічливо та коректно висловлювати свою думку на побачену неприйнятну для суспільства норму зовнішнього вигляду.

Гра «Закінчи речення»

Педагог читає дітям речення із різними ситуаціями та поведінками і просить назвати які слова, в яких ситуаціях слід вживати.

Все було дуже смачно! (дякую)

Я хочу пройти в кімнату. (проходьте, будь ласка)

Я вам принесла стілець (сідайте, будь ласка)

Мені час йти додому. (до побачення)

Павлику, принеси книжку. (будь ласка)

Я не навмисне тебе штовхнув. (вибач)

Гра «Обери картинку»

Кожна дитина отримує набір із картинок, де є сюжети, зміст яких можна розцінити як прояв шанобливого чи нешанобливого ставлення до інших. Діти мають розкласти картинку на дві купки: в одну, де зображені прояви шанобливого, уважного, прихильного ставлення; у другу – неуваги, недобррозичливості, грубощів тощо. Потім пропонується дітям пояснити принцип поділу. У підсумку можна запропонувати дітям продовжити речення: «Поважати іншу людину означає ...».

Гра «Чарівна пір'їнка»

Діти утворюють коло. Педагог дає кольорову пір'їнку комусь із дітей. Дитина, яка отримала пір'їнку, розповідає про свій добрий вчинок і передає її іншій дитині.

Додаток Г

Розв'язання морально-етичних проблемних ситуацій

Ви йдете по дорозі, а попереду вас іде дівчинка і несе в руках якісь речі. Дівчинка перечіпається об камінець і всі речі падають на землю. Як ви себе поведете?

Брат Миколи хворий. Він прикутий до інвалідного візка. Якось Микола запросив однокласників до себе додому. Вони побачили брата й почали швидко збиратися додому. Наступного дня весь клас обговорював брата Миколи.

Мама дала гроші на морозиво і сказала швидко йти до магазину, ніде не зупиняючись. Якщо зупинитися, то залишишся без морозива. По дорозі ти побачив як хлопчик б'є кішку. Що ти робиш?

Ефективним методом формування моральної свідомості у дітей з мовленнєвими порушеннями є обговорення змісту художніх творів (оповідань, притч тощо) з обговоренням поведінки та вчинків героїв.

Додаток Д**Притча «Старий і яблуня»**

Зовсім постарів дідусь. Працювати більше не може, сидить на сонечку й онуку казки розповідає. Ближче до осені покликав дід онука у сад. Взяв він із собою лопату і маленьку яблуньку. Посадив її та й каже внукові:

– Виросте яблунька і годуватиме тебе золотими яблучками.

Онук запитує:

– Дідусю, а чи скоро яблучка виростуть?

– Не скоро, онучку, ти вже зовсім дорослим станеш, а мене на той час на світі не буде, не встигну я скуштувати золотих яблучок, – відповідає дідусь.

– То для чогось ж ти, дідусю, цю яблуньку посадив, якщо навіть її яблучок не спробуєш? – здивувався онук.

Посміхнувся дідусь:

– За своє життя я скуштував немало яблук, посаджених для мене дідусем. Тепер я саджаю дерева для своїх онуків.

Запитання та завдання до притчі:

За кого був відповідальним старий із притчі? Як ви гадаєте, якою людиною стане його онук? Чи садили ви коли-небудь дерева? З якою метою це потрібно робити? Якою б стала земля, якби кожна людина посадила дерево для своїх дітей та онуків?

Додаток Е**Конспект заняття****«Доброта – це краса людської душі»**

Мета: виховувати моральну свідомість, виховувати в дітей почуття доброти, чуйності, милосердя, поваги до своїх батьків, старших людей; формувати активну життєву позицію, яка проявляється в дієвій допомозі знедоленим, немічним, стареньким; формувати в дітей здатність висловлювати моральні судження; виховувати високі моральні якості.

Обладнання: дерево «Доброти», «Ромашка», картки з незакінченими ситуаціями.

Хід заняття**1. Організаційний момент****1.1. Привітання**

– Добрий день діти! Сідайте зручненько, ми починаємо наше заняття.

1.2. Створення психологічного комфорту.

– Діти, який у вас сьогодні настрій?

– Я вам пропоную подарувати один-одному чудовий настрій за допомогою дотику.

Адже без гарного настрою, ми не зможемо плідно співпрацювати. Доторкніться один одного по черзі «ланцюжком». Я розпочну, а ви продовжите.

2. Оголошення теми**2.1. Створення проблемної ситуації.**

– Поверніться, будь-ласка, один до одного, візьміться за руки. Ви відчуваєте тепло його руки. Це тепло його серця і тепло душі. Воно зігріває вас, так як і багатство ваших душ може зігріти ближнього.

Розпочинається година доброти,
Тож прошу Вас серця свої відкрити,
Щоб зрозуміти і запам'ятати,
Лише з добра усе бере початок !
Мудрець сказав: «Краса врятує світ!»

Але уже на протязі століть

Панує істина проста:

«Наш світ рятує доброта».

– Послухавши вірша, як ви гадаєте, про що ми будемо говорити на занятті?

2.2. Мотивація навчальної діяльності

– Дорогі діти! В житті є речі, що ніби й не мають ваги, непомітні і виміряти їх неможливо. Але без них біднішим стає наше життя, сірими, безбарвними будні. Серед усіх людських чеснот саме доброта займає особливе місце. І тема сьогоднішнього заняття буде звучати так: «Доброта – це краса людської душі».

– Давайте кожен із вас подумає і скаже, як уявляє Добро.

1. Чи можна до торкнутися до Добра?

2. Чи можна покуштувати?

3. Чи можна понюхати?

– Отже, це категорія не матеріальна, а духовна. Вона стоїть поряд з такими поняттями, як Душа, Дух. Добро – одне із понять моральної свідомості, вчинок, який приносить людям щось корисне.

– А зараз, я зачитаю слова. Якщо слово символізує добро, ви повинні плеснути в долоні, а якщо зло – розводити руками.

любов, заздрість, байдужість, біль, повага, злагода, тривога, жадібність, ніжність, сум, хвороба, справедливість, ненависть, війна, чуйність, співпереживання, обман, щиросердечність.

3. Робота над матеріалом заняття.

3.1. Робота над легендою «Роби добро».

– Діти, можливо хтось з вас знає оповідання чи легенди про добро? (Якщо так, то коротко розкажіть).

– Хочу зачитати вам одну легенду. Уважно слухайте, щоб потім ви змогли пояснити: Чи правильно вчинив чоловік, їдучи по дорозі?

– У легенді будуть зустрічатися, можливо, незрозумілі для вас слова. Погляньте на дошку, спробуємо разом їх пояснити.

наладував – навантажив; фіра – віз; плахта – частина жіночого українського національного вбрання, типу спідниці; оден – один; здоймив – підняв; голоден – голодний;

«Роби добро»

Був у однім селі великий багач. У нього померли батько та й мама. Урештеш захотів той багач зробити обід за них. Пішов у місто і замовив у пекаря двісті калачів.

– Добре, попечу тобі це, чоловіче, – сказав пекар.

Договорилися, на котрий день має приїхати багач за тими калачами. В той день впряг багач пару коней у віз та й поїхав у місто до пекаря. Наладував повну фіру та й рушив додому. Їде дорогою і стрічає по дорозі чоловіка. Той чоловік дуже бідний був, з

далекої дороги йшов і дуже зголоднів. Ударив йому попід ніс запах хліба. А ті калачі були накриті плахтою. Каже бідний чоловік багачеві:

– Брате милий, дай мені оден калач з'їсти. Багач каже йому:

– Іди геть! Я роблю обід за тата та й за маму. І напросив на ці калачі двісті осіб. Як мені забракне, що я дам людям?

Та й ударив нагло коні, коні раптово шарпнули віз, та й оден калач упав з воза ззаду. А той бідний чоловік здоймив калач з дороги, поцілував та й каже:

– Прийми, Боже, його тата та й мами душі. Та й з'їв його смачно, бо дуже голоден був.

А той багач зробив великий обід. Але мало що давав за душі тата та й мами. Більше давав за свою душу.

І помер той багач. Пішов на той світ та й думав, що всі калачі будуть перед ним. А то ні одного калача не було, лиш тільки той оден, що з'їв голодний на дорозі. Перед інших померлих душ усякі добра, а перед багачем лиш оден калач. А він такий голодний, що з'їв би вола.

Та й каже Богові той багач:

– Боже, чому перед усіх людей є що їсти, а переді мною нема?

– Та бо ти фальшивий, – сказав Бог. – Ти робив обід та ситим давав даром, а бідних обминав.

– Пустіть, Боже, мене на той світ, у долину. Я буду робити добро.

– Було тоді робити добро людям, коли ти там жив. А тепер пізно.

– Ну що ж: Правильно вчинив чоловік, їдучи по дорозі? А як би вчинили ви на його місці? Чому Бог сказав на чоловіка, що він фальшивий? Чого вчить ця легенда?

– Отож, добро та виражається у ставленні до людей і навколишнього світу, до тварин і рослин. Адже людина повинна вміти співчувати, допомагати ближньому, по-дружньому ставитися до товаришів і до всіх людей.

3.2. Робота в командах. «Хвилинка фантазії».

– А зараз я поділю вас на 6 команд. Кожна команда намалює Добро, так, як його уявляє. Можливо це сонечко чи квітка, а може руки матері. Візьміть фломастери і олівці і починайте малювати. Все, закінчуйте. А тепер, хтось один із команди підійдіть до дошки і повішайте малюнок.

– Діти, як ви бачите, кожен з вас уявляє добро по різному, але все ж таки є одна спільність – це щось гарне, приємне, хороше.

3.3. Робота в групах «Твори добро».

– Для вас є ще одне завдання, яке ви повинні виконати в групах. Погляньте на дашку. Перед вами не закінченні ситуації. Ви повинні знайти різні способи допомоги людям чи тваринам у тій чи іншій ситуації. Тихенько обговоріть це і один представник з команди відповість.

1. Ви дізналися, що поруч живе самотня бабуся...
2. У когось важко захворіла близька людина...
3. Хлопчик забув в автобусі ранець з підручниками...
4. Ви знайшли біля свого будинку маленьке кошеня...

– Молодці діти. Ось бачите, хоч ви ще маленькі, але вже багато можете зробити добрих справ.

– Попереду у нас ще багато справ, тому зараз ми наберемося нових сил, та трішки відпочинемо.

Музична пауза

3.4. Робота над легендою. «Легенда про добро і зло».

Жили на вулиці двоє сусідів. Одного разу один зробив іншому велике зло. Ображений чоловік, прагнучи відповісти помстою, вирушив до мудреця за порадою. Що ж мудрець йому запропонував? Відповісти зловмиснику добром! Сусід послухався, а у відповідь знову був «нагороджений» злом. Мудрець і тут порадив не шкодувати добра. Сусід ще раз послухався, віддячив добром. Але через деякий час у відповідь отримав зло. Сусід прийшов до мудреця і той знову йому сказав віддячити добром.

– Але я вже стомився віддячувати йому добром, – заперечив сусід.

– Якщо зловмисник не стомився від зла, то чому ти стомився від добра? – відповів йому мудрець.

Мудрець сказав: живи, добро звершай

Та нагород за це не вимагай.

Лише в добро і вищу правду віра

Людину відрізня від мавпи й звіра.

Нехай ця істина стара:

Людина починається з добра.

– Як ви думаєте, чому мудрець весь час радив на зло відповідати добром?

– Чому сусід втомився робити добро?

– А ви відповідаєте добром на зло?

– Отож, доброта – це людська риса, здатність людини творити добро і ншим. І щоб жилось усім нам добре, у мирі і в злагоді, спокійно і затишно, треба щохвилини, щоденно творити добро. Власне, людина для того і приходить у світ, щоб творити добро. В народі

кажуть: «Не одежа красить людину, а добрі діла», «Хто не чинить лихого, тому не страшно нічого».

Діти, запам'ятайте! Не накопичуйте в серці образ і зла, щоб не стати жорстокими і лютими. Умійте прощати!

3.5. Гра «Ромашка»

– А зараз ми пограємо цікаву гру. На дошці прикріплена квітка ромашка. За бажанням, вийдіть до дошки і зірвіть одну пелюстку. Із зворотнього боку пелюстки буде вказане завдання, яке потрібно виконати.

Назви хороші якості свого товариша.

Розкажи про добрі вчинки своєї однокласниці.

Пригадай, кого ти ненавмисно образив з групи, знайди спосіб заглидити вину.

Розкажи, який добрий вчинок ти зробив.

Зроби комплімент сусідові (сусідці) поруч.

– Надіюся під час виконання цього завдання, ви були чесними, не тільки з нами, а насамперед з собою. Діти, давайте кожного дня, кожен з вас буде робити тільки хороші вчинки, щоб змінювати світ на краще.

3.6. Фронтальна робота «Дерево надії, ласки і добра».

– Я бачу ви добре розумієте, що таке добро. Добро – це перш за все добрі вчинки. Тож давайте зараз утворимо з вами дерево хороших справ. Ось подивіться на дошку, наше дерево не має жодного листочка. Давайте його прикрасимо. Я зараз роздам листочки, на яких ви повинні написати хороші вчинки, які маєте виконати протягом тижня. Та повісимо їх на дерево. Ну що ж, нехай тоді оживе наше «дерево надії, ласки і добра».

– Ось і дерево готове. А через тиждень, підійдіть до дерева, знайдіть свій листочок і перевірте чи досягли поставленої мети. Тож діти, давайте цих хороших справ будемо дотримуватися не лише цього тижня, а завжди. Щоб кожен з вас виріс доброю, людиною, милосердною людиною.

4. Підсумок.

4.1. Підсумкова бесіда.

– Ось і добігла кінця наша розмова. Діти, про що ми говорили на нашому занятті?

– Що корисного ви взяли для себе?

– Як ви вважаєте, роблячи добрі вчинки, ми змінимо світ на краще?

– Молодці. Я сподіваюсь, ви будете чемними, слухняними. І давайте, сьогодні і кожного дня будемо допомагати ближнім і своїм батькам. Бо щоб змінити світ, перш за все, потрібно починати із себе. До побачення.